

Thijs Tromp

Kerk in de marge

Het diaconaat als inclusieve praktijk

Rede geschreven ter gelegenheid van de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit. Vestiging Amsterdam.

16 oktober 2020

Colofon

© Protestantse Theologische Universiteit

Amsterdam 2020

www.pthu.nl

ISBN 978-90-73954-94-6

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier.

Geachte mevrouw de rector, leden van het curatorium, leden van het bestuur van Stichting Rotterdam, beste lezers¹,

Het is de roeping van het diaconaat om in navolging van Christus, de dienstknecht van de HEER, bij te dragen aan de komst van Gods koninkrijk van liefde, vrede en gerechtigheid.² In haar lange geschiedenis heeft de diaconale praktijk, die uit deze roeping is voortgekomen, een diepgaande invloed gehad op de vorming van onze westerse cultuur. Mede als gevolg van deze dominante positie heeft het diaconaat te kampen met een ambivalent imago. Enerzijds is er volop lof voor het werk van barmhartigheid en caritas van diaconieën, congregaties, diaconale organisaties en religieus bevlogen particulieren. Tegelijk moeten we vaststellen dat de diaconale praktijk nog steeds geassocieerd wordt met bevoogding en eenkennigheid. Herman Finkers, een van de meest onderschatte theologen van Nederland, bracht dit bedenkelijke imago scherp onder woorden in een van zijn cabaretvoorstellingen. Finkers, ditmaal in de rol van pastoor, vertelt: ‘ik liep eens op straat en daar zag ik een man liggen, in de goot. Ik boog mij naar de man toe en vroeg of hij misschien hulp nodig had. Dat kon de arme stakker goed gebruiken. Ik vroeg hem of hij wel geloofde dat de Heer was neergestegen naar de hemel. “Nee,” antwoordde de man beslist: “Ik geloof dat de Heer Jezus is omhooggedaald naar de hemel.” De pastoor schudde zijn hoofd en zei: “Tja, dat is natuurlijk een kwestie van geloof. Daar worden we het dus niet over eens. In dat geval kan ik helaas niks voor u betekenen.”³ De dialoog raakt aan oude sjablonen die de diaconale praktijk tot op heden parten spelen. In de eerste plaats is de rolverdeling klassiek: een machtige helper, met religieus mandaat, die zich met ontferming neerbuijgt over een armzalige hulpontvanger, die letterlijk in de goot ligt. Het tweede aspect is minstens zo confronterend. Diaconale hulp is er kennelijk alleen voor wie de geloofsuitgangspunten van de helpende gemeenschap deelt: eigen mensen eerst. Deze eenkennigheid ligt al vele decennia achter ons, maar nog steeds kleeft het imago de diaconale praktijk aan.⁴

In deze inaugurele rede zet ik uiteen waarom ik voor de leerstoel diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit het thema ‘inclusie’ wil voorstellen als perspectief op de wetenschappelijke bestudering van de diaconale praktijk in Nederland. Met deze keuze hoop ik bij te dragen aan het dienstbare imago van het diaconaat. Bovendien beoog ik ruimte te creëren

voor de erkenning van alle betrokkenen in diaconale praktijken als subjecten, die in een wederkerige relatie tot elkaar staan. Er bestaat er in de diaconale praktijk al een grote sensitiviteit voor het inclusieve aspect van het werk.⁵ Hoe de inclusieve focus vorm kan krijgen in de praktijk, dat is de vraag die nader onderzoek verdient.⁶

Zorg

De huidige praktijk van de professionele zorg in Nederland staat voor een belangrijk deel op de schouders van diaconale initiatieven uit het verleden.⁷ Beide praktijken zijn in de loop der jaren ver van elkaar afgedreven,⁸ maar voor het bepalen van de eigenheid van een inclusieve diaconale praktijk is het nuttig om eerst in te gaan op enkele ontwikkelingen in de zorgsector.

In de afgelopen decennia heeft zich in de westerse cultuur een fundamentele verschuiving voorgedaan in de opvattingen over zorg en hulpverlening. Bevoogdende hulp is veranderd in een vorm van samenwerking tussen gelijkwaardige partijen. Respect voor de autonomie van patiënten en cliënten is het voornaamste ethische principe geworden in de zorg.⁹ De rechten van zorgvragers zijn scherp geformuleerd en hun positie is navenant versterkt. Deze emancipatiebeweging in de zorg heeft geleid tot *informed consent* bij medische behandelingen, het gezamenlijk opstellen van behandel- en begeleidingsplannen en het organiseren en bewaken van de inspraak van cliënten en patiënten. ‘Niets over ons, zonder ons’ is inmiddels een bekende slogan geworden in de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking.¹⁰ Deze verschuiving loopt parallel met de veranderingen in onze cultuur, waar zeggenschap en zelfbepaling van het individu hoog staan aangeschreven.¹¹ In de zorg zorgde dit voor een ingrijpende omwenteling, juist omdat vormen van bevoogding daar zo lang dominant zijn geweest. En die reflexen zijn er nog steeds; ook nu is de eigen regie van patiënten en cliënten onderwerp van debat en actie.¹²

De nadruk op het respect voor autonomie van het individu is niet onomstreden.

Vertegenwoordigers van de zorgethische benadering¹³ wijzen erop dat de nadruk op autonomie, onafhankelijkheid en individualiteit het zicht belemmert op de relationele en emotionele afhankelijkheid die wezenlijk voor het mens-zijn. De behoefte aan inbedding in betekenisvolle netwerken raakt zo gemakkelijk buiten beeld.¹⁴ Beperkingen en emotionele behoeften impliceren dat we op anderen zijn aangewezen en van hen afhankelijk zijn.¹⁵ Uiteraard pleiten zorgethici niet voor nieuwe betutteling, maar wel voor een herwaardering van de fundamentele menselijke afhankelijkheid. Hun streven is om binnen die afhankelijkheidsrelaties de eigenheid, zelfstandigheid, vrijheid en waardigheid van het individu zoveel mogelijk te bevorderen.¹⁶ Dat gaat of moet langs de weg van de respectvolle dialoog en het bevorderen van wederkerigheid.

Inclusie

In de afgelopen decennia is er structureel aandacht gekomen voor het versterken van de sociale positie van mensen die vanwege lichamelijke of verstandelijke beperkingen een groter risico lopen om in achterstandsposities te geraken.¹⁷ Deze ontwikkeling duid ik aan als de inclusiebeweging. Inclusie verwijst naar het streven om alle mensen de mogelijkheid te geven om als volwaardige burgers aan de samenleving te kunnen meedoen, ongeacht hun beperkingen, hun culturele of sociale achtergrond, hun opleidingsniveau of hun seksuele identiteit. Concreet betekent dit dat iedere burger volledige toegang moeten hebben tot publieke voorzieningen zoals onderwijs, werk, gezondheidszorg, huisvesting, sociale voorzieningen en faciliteiten voor ontspanning en sport. Bovendien streeft de inclusiebeweging ernaar dat alle mensen op een betekenisvolle wijze kunnen deelnemen aan een of meer sociale netwerken op basis van wederkerigheid.¹⁸ Woonwijken, werkplekken, sportclubs of scholen, die aanspraak willen maken op de term inclusief, bestaan dus idealiter uit vrouwen en mannen met en zonder fysieke, verstandelijke of psychische beperkingen, met verschillende huidtinten, van diverse leeftijden, met uiteenlopende seksuele voorkeuren en verschillende culturele en levensbeschouwelijke achtergronden. In deze verbanden doet iedereen ertoe en wordt gewaardeerd om wie zij of hij is. De inclusiebeweging heeft in Nederland vooral gezicht gekregen door de belangenbehartigers van mensen met fysieke, verstandelijke en psychische beperkingen en door voorvechters van de belangen van LHBTI'ers.¹⁹ Recent heeft ook de antiracisme beweging in Nederland opnieuw en met urgentie aandacht gevraagd voor de uitsluiting en achterstelling van Nederlanders van kleur.

De emancipatiebeweging in de zorg is dus onderdeel van een brede maatschappelijke beweging die inclusie van sociaal kwetsbare burgers nastreeft. In de professionele zorg maakt 'deelname aan de samenleving' inmiddels een erkend onderdeel uit van de opvattingen over gezondheid,²⁰ wat zich vertaalt in concrete doelen in begeleidings- en zorgplannen. Integrale zorg gaat niet alleen over lichaam ziel en geest, maar ook over sociale rollen en betekenisvolle relaties.

Hoewel de toegankelijkheid tot essentiële publieke voorzieningen in onze samenleving goed geregeld is, bestaan er in de praktijk nog steeds allerlei vormen van uitsluiting, zoals etnische profilering, discriminatie van LHBTI'ers, stigmatisering van mensen met een beperking van lichamelijke, verstandelijke of psychische aard.²¹ Initiatieven om mensen met een beperking aan een reguliere baan te helpen, halen bij lange na niet de gestelde doelen.²² Het passend onderwijs heeft niet geleid tot de gewenste integratie van kinderen met beperkingen in het reguliere onderwijs.²³ De vermaatschappelijking van de zorg, door mensen met chronisch psychiatrische problemen en mensen met verstandelijke beperkingen te laten verhuizen van instellingsterreinen naar reguliere woonwijken leidt niet tot de beoogde sociale inclusie.²⁴ De contacten met reguliere buurtbewoners blijven beperkt en oppervlakkig en sommigen spreken zelfs over

georganiseerde eenzaamheid. Zij krijgen dikwijls woningen toegewezen in zogenaamde achterstandswijken, die momenteel gekenschetst worden als een opstapeling van sociale problematiek.²⁵ Hoewel nauwkeurige cijfers ontbreken, bestaat de indruk dat mensen met een niet-westerse migratie-achtergrond nog steeds aanlopen tegen meer of minder subtiele vormen van systemische uitsluiting.²⁶ Er zijn dus, ondanks een breed maatschappelijke draagvlak voor inclusie, tal van barrières om dit ideaal te realiseren.

Wenselijkheid en werkelijkheid

Wat verklaart deze discrepantie tussen wenselijkheid en werkelijkheid ten aanzien van inclusie? In de eerste plaats hangt het samen met verschillen op de diverse niveaus waarop inclusie vorm krijgt. Een gangbaar model uit de *disability studies*²⁷ onderscheidt er drie: een technisch, een juridisch en een moreel niveau. Het technische betreft de praktische maatregelen die ervoor moeten zorgen dat mensen in uitsluitingsposities een plaats krijgen in werk, onderwijs, zorg en in de sport, bijvoorbeeld door beschutte werkplekken te creëren, of door extra begeleiding in te zetten in onderwijs en sportverenigingen of door het aanleggen van rolstoelvriendelijke ingangen en toegankelijke toiletten in publieke gebouwen. Om organisaties hiertoe aan te moedigen of hen daartoe te dwingen is een juridische basis nodig. Dat is het tweede niveau. Die wettelijke basis is in Nederland verankerd in de grondwet en in de ‘Algemene wet gelijke behandeling’ en versterkt door het ‘VN-Verdrag voor de rechten van personen met een handicap’.²⁸ Ten slotte is er het derde, morele niveau. Inclusie slaagt alleen indien er organisaties en gemeenschappen zijn, die van harte bereid zijn om inclusie in de praktijk vorm te geven. Inclusie moet van twee kanten komen. Volgens critici van het huidige inclusiebeleid is het morele niveau de zwakste schakel bij de realisatie van de inclusie-idealen.²⁹ Het toegankelijk maken van organisaties en voorzieningen kan de overheid tot op zekere hoogte afdwingen, maar dat geldt niet voor de morele attitude ten aanzien van inclusie.³⁰

Een tweede verklaring voor de discrepantie tussen wenselijkheid en werkelijkheid biedt de socioloog James Hampshire.³¹ Hij wijst erop dat zowel het grote draagvlak voor inclusie als de weerbarstige praktijk van inclusie ingebakken zijn in een westerse liberale democratie als de onze. De liberale wetgeving garandeert gelijke rechten voor alle burgers, de kapitalistische economie is gebaat bij en daarom gericht op internationale openheid en samenwerking. De pluralisering in de samenleving, die daarvan het gevolg is, vormt vervolgens een bedreiging voor de ‘verbeelde nationale identiteit’ die burgers een gevoel van erbij horen moet bieden. Politici in een representatieve democratie moeten daarom rekening houden met enerzijds gevoelens van onbehagen, die voortkomen uit de toenemende pluraliteit en anderzijds opkomen voor de rechten van ieder individu. Sommigen spelen met populistische retoriek in op de gevoelens van onbehagen waarin stigmatisering van het vreemde en de suggestie van buitensluiting volop

aanwezig zijn. Anderen bepleiten vooral de rechten van iedere burgers, ongeacht afkomst, sekse, seksuele voorkeur of beperking. Hampshire's analyse verklaart waarom het beeld over inclusie en exclusie complex en gelaagd is. Er is enerzijds sprake van een hoge morele gevoeligheid voor uitsluiting, getuige ook de publieke verontwaardiging over incidenten rond pesten, etnisch profileren of geweld tegen homo's en anderzijds een onbehagen over het vreemde en de vreemden in onze samenleving.³² Deze beide sentimenten lopen bovendien voortdurend door elkaar.

Er zijn nog andere factoren die ertoe leiden dat veel inspanningen voor inclusie in beperkte mate succesvol zijn. Deze hangen (eveneens) samen met het neoliberale inrichting van onze samenleving³³. Op de eerste plaats werpt het morele ideaalbeeld van burgerschap drempels op. Zelfredzaamheid, autonomie en individuele verantwoordelijkheid vormen de basis-ingrediënten van dit ideaalbeeld. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) publiceerde recent een belangwekkend rapport onder de titel *Weten is nog geen doen*.³⁴ Kern van het rapport is dat veel basisvoorzieningen ontoegankelijk zijn omdat ze een beroep doen op hoog ontwikkelde mentale vermogens, waarover een aanzienlijk deel van de doelgroep van de inclusie-agenda juist niet beschikt. De verwachtingen die de overheid heeft van individuele burgers zijn volgens de onderzoekers niet realistisch en dragen bij tot structurele uitsluiting van mensen met beperkte mentale vermogens. Bovendien zijn de snelheid en complexiteit van maatschappelijke en sociale processen in de afgelopen decennia sterk toegenomen, onder meer als gevolg van de digitalisering. Dat vraagt van burgers een relatief hoge mate van flexibiliteit en mobiliteit, omdat zij voor hun persoonlijke en professionele ontwikkeling in hoge mate afhankelijk zijn van deelname aan flexibele, horizontaal georganiseerde netwerken van gelijken.³⁵ Dit vraagt om relatief hoog ontwikkelde cognitieve, relationele en communicatieve kwaliteiten, die statistisch gezien samenhangen met een relatief hoog opleidingsniveau.³⁶ Deze snelheid en complexiteiten levert voor een groeiende groep mensen, jong en oud, dusdanig veel stress op dat zij voor korte of langere tijd moeten uitstappen.³⁷ De uitsluitende werking van deze standaarden wordt verder versterkt doordat de klassieke verzorgingsstaat langzaam maar zeker transformeert naar een samenleving waarin individuen meer en meer verantwoordelijk worden geacht voor de inrichting van hun eigen leven en voor de risico's die daarin meekomen. De dominantie van een moreel ideaalbeeld van burgerschap, de toenemende snelheid en complexiteit in de samenleving en de opkomst van de horizontale meritocratisch ingerichte netwerkstructuur³⁸ dragen ertoe bij dat er, ondanks het draagvlak voor inclusie, nog steeds veel mensen buiten de boot vallen.³⁹

Morele kritiek

Waar het gaat over de morele bereidheid in de samenleving om werk te maken van inclusie moeten we constateren dat precies de morele idealen van burgerschap en de daarmee samenhangende netwerkstructuur niet bevorderlijk zijn voor het welslagen inclusie.⁴⁰ Voor inclusie van sociaal kwetsbare mensen is het nodig dat er plaatsen zijn waar morele idealen als zelfredzaamheid en eigen regie sterk gerelativeerd worden, en waar relatief hoog ontwikkelde cognitieve, communicatieve en relationele competenties geen voorwaarde vormen om mee te doen of erbij te horen. Die plaatsen kenmerken zich door een relatief laag tempo, het vermogen en de bereidheid om af te stemmen op tempoverschillen, door rust en tijd en een zekere overzichtelijkheid. Het creëren van dergelijke plaatsen, naast de hoofdstroom in de samenleving, is een morele opgave.⁴¹ Het is de vraag is waar deze plekken te vinden zijn en ook of het vanuit een diaconaal perspectief nodig is bij te dragen aan de creatie van dergelijke plekken.

Diaconaat en de marge

Voor de diaconale praktijk is sociale uitsluiting een bekende realiteit. Diaconieën, diaconale projecten en diaconale organisaties richten zich op vrouwen, mannen en kinderen, die zich niet zelfstandig kunnen redden. Het gaat om mensen die op of onder de armoedegrens leven, mensen zonder vaste verblijfplaats of zonder vast inkomen, mensen met problematisch schulden, mensen die worstelen met een verslaving, mensen die uit vrees voor hun leven hebben moeten vluchten, mensen die op zoek zijn naar een goed leven in een nieuw land, mensen die zonder geldige verblijfsdocumenten hier in Nederland verblijven, mensen die op basis van dubieuze contracten werkzaam zijn in het grijze circuit, mensen die werken in de seksindustrie, ouderen die eenzaam zijn of bewoners in wijken met een lage huurprijs die moeilijk aansluiting kunnen vinden bij anderen in de woonwijk.⁴² Het lijstje is bepaald niet compleet. En het is hachelijk om met zulke lijstjes te werken, omdat ze bijdragen aan stigmatisering. Lang niet alle mensen uit deze groepen hebben immers met uitsluiting te maken. Maar voor bijna ieder van hen geldt wel dat zij een precair leven leiden. Zij kennen de marge van de samenleving van nabij.

De diaconale praktijk staat met velen van hen in nauw contact. Diakenen, diaconaal gedreven mensen en diaconale werkers zijn vertrouwd met de marge en doen hun werk, als onze indruk klopt, steeds vaker vanuit solidariteit met mensen in de marge.⁴³

Dat is beslist anders geweest. De diaconale praktijk in Nederland, maar ook in andere Europese landen, heeft een lange geschiedenis waarin zij juist door het verlenen van barmhartige noodhulp en structurele ondersteuning heeft bijgedragen aan het in stand houden van de marge. Eeuwenlang bezaten de kerken in Nederland een monopolie als het ging om de zorg voor armen en mensen in sociale nood. Lid zijn van een kerk was voor veel burgers een vorm van sociale zekerheid, wat voor een deel verklaart dat tot aan het einde van de 19^e eeuw bijna 98%

van de Nederlandse bevolking formeel lid was van een kerkgenootschap.⁴⁴ Iedere diaconie was verantwoordelijk voor de zorg voor de eigen mensen.⁴⁵ Omdat veel van de armen en hulpbehoevenden niet actief participeerden aan de kerkelijke gemeenschap, markeerden de diaconieën met hun hulp de scheiding tussen een centrum van de relatief welvarende burgerij en een marge van de armen. Stigmatisering door merktekenen op de kleding, onaangekondigde huisvisites, verplicht kerkbezoek en een verheffingsagenda met vernederende uitwerking hebben afbreuk gedaan aan het imago van de diaconie als bondgenoot van de armen.⁴⁶ Toen in de loop van de twintigste eeuw de kerk haar dominante positie in de armenzorg moest afstaan aan de overheid,⁴⁷ raakten veel kerkelijke diaconieën⁴⁸ na de Tweede Wereldoorlog het contact met de mensen in de marge volledig kwijt.⁴⁹ Jaap Firet, destijds hoogleraar praktische theologie aan de Vrije Universiteit, noteerde in 1960: “Wij gereformeerden waren in de randzones niet erg bekend, feitelijk wisten we ternauwernood van het bestaan van deze zone af. ‘Onze mensen’ wonen er niet, komen er niet en zoeken hun contacten in de eigen sfeer van de burgerlijke samenleving.”⁵⁰ Er was destijds wel sprake van diaconale presentie in de marge van de samenleving maar die werd voor een groot deel ingevuld door diverse vormen van kerkelijk maatschappelijk werk.⁵¹ Op zekere afstand van de kerkelijke gemeenschappen zetten pastores, maatschappelijk werkers en vrijwilligers zich actief in voor de verbetering van de situatie van mensen in de knel, met name in verstedelijkte omgevingen.

De Duitse diaconiewetenschapper Herbert Haslinger beschouwt deze dynamiek van diaconale uitbesteding⁵² als een belangrijke oorzaak voor het feit dat de kerk, ondanks haar goede bedoelingen, de marginalisering van mensen in nood bevestigt en in stand heeft gehouden.⁵³ Het in zijn ogen dubieuze onderscheid tussen interne en externe diaconale zorg, werkt het oprichten van diaconale filialen in de hand. Deze filialen functioneren te vaak als een buffer tussen de kerkelijke gemeenschappen en de wereld daarbuiten. De kerkgemeenschap kan zich daardoor relatief eenvoudig onttrekken aan haar verantwoordelijkheid om present te zijn in de marge. De diaconale filialen bewegen zich op hun beurt, mede als gevolg van hun sterke identificatie met de mensen in de marge, af van de verbondenheid met de gevestigde christelijke gemeenschap.⁵⁴ De telkens terugkerende vraag wat deze diaconale organisaties onderscheidend maakt van seculiere zorg- en welzijnsorganisaties is een symptoom van die verwijdering.⁵⁵

Deze spanningsvolle dynamiek rond de uitbesteding van kerkelijke presentie in de marge kenmerkt ook de nationale geschiedenis van het diaconaat vanaf de Tweede Wereldoorlog.⁵⁶ De gruwelijkheden van de oorlog hadden de kerken wakker geschud. Hoe was het mogelijk dat dit zich had voorgedaan, onder de ogen van de kerk? Beeldbepalende theologen zoals de jonge Arnold van Ruler⁵⁷ en zijn leerling Hans Hoekendijk⁵⁸ stelden een maatschappelijk betrokken apostolaatstheologie voor, waarin het diaconaat niet langer een functie van de kerk was, maar

waarin de kerk zelf diaconaat is. Dat wil zeggen, dienstbaar aan wat God doet en wil *in de wereld*. Hiermee bouwden zij voort op inzichten die binnen de oecumenische beweging in de voorgaande decennia waren ontwikkeld. Dietrich Bonhoeffer bracht dit scherp onder woorden, in wat later zijn theologisch testament bleek te zijn: God is te kennen in de ontmoeting met Jezus Christus, Jezus die alleen bestaat als “de mens voor anderen.”⁵⁹ Daarom is ook “[d]e kerk pas kerk, als zij er is voor anderen.”⁶⁰ De kerk moet in de wereld voorbeeldig zichtbaar maken wat het inhoudt om er te zijn voor anderen.⁶¹

De overtuiging dat de kerk dienstbaar is aan de wereld heeft de eenzijdig focus op barmhartigheid in balans gebracht met de inzet voor gerechtigheid en rechtvaardige verhoudingen. Er volgde een bloei van nationale initiatieven om armoede terug te dringen, op te komen voor sociale zekerheid en discriminatie aan de kaak te stellen en van internationale initiatieven, onder meer van het werelddiaconaat en van de door de overheid mee gefinancierde internationale projecten voor ontwikkelingssamenwerking van ICCO en Cordaid.⁶² Deze diaconale organisaties zetten zich in voor gerechtigheid in de wereld en de identificatie met verdrukten en gemarginaliseerden, steeds vaker samen met bondgenoten, die niet een expliciet christelijk-diaconale achtergrond hadden. Ook hier groeide de eerder genoemde afstand tussen christelijke gemeenschappen en diaconale organisaties. Het oecumenisch ideaal van de ‘kerk voor anderen’ heeft het niet gehaald, mede op grond van de vrees dat de kerk haar eigen identiteit zou opofferen aan haar missionair-diaconale functie en daardoor niet langer herkenbaar zou zijn als heilige gemeenschap van God.⁶³ Aandacht voor liturgie, spiritualiteit, pastoraat, catechese en gemeenteopbouw zijn voorwaardelijk om als kerk iets te kunnen betekenen voor de wereld buiten. Het lijkt erop dat deze situatie zich nu heeft bestendigd. Veel kerken, hebben mede door de krimp, de handen vol aan zichzelf, waarmee niet gezegd wil zijn dat ze met de rug naar de samenleving staan. Veel gemeenschappen zijn zorgzaam voor elkaar en staan open voor gasten. Met name in de grote steden zijn gemeenten blij met diaconale organisaties die het werk in de samenleving voortgang geven. Maar het neemt niet weg dat de dichotomie van ‘binnen en buiten’, ‘intern-extern’ en ‘kerk-wereld’ nog steeds werkzaam is, evenals de neiging om de presentie in de marge aan daarvoor geschikte organisaties over te laten. Of dit onvermijdelijk is, valt nog te bezien.

De identiteit van het diaconaat

Waarom zou de diaconale praktijk een bijdrage moeten leveren aan inclusie in kerk, zorg en samenleving? Die vraag betreft de normatieve dimensie van de praktische theologie, waar de diaconiewetenschap deel van uitmaakt. Praktische theologie beschrijft de diaconale praktijk en probeert haar te begrijpen en te verklaren met het oog op het versterken van de kwaliteit van die praktijk.⁶⁴ De aard van de kwaliteit hangt af van de visie op de identiteit van het diaconaat.

Om deze identiteit te typeren zijn in de Nederlandse diaconaatwetenschap twee grondwoorden gemunt: barmhartigheid en gerechtigheid.⁶⁵ In deze traditie werk ik graag verder, met dien verstande dat ik deze grondwoorden versta vanuit de context van de narratieve identiteit van het christelijk geloof.⁶⁶

Barmhartigheid en gerechtigheid als gestalten van de *diakonía* van de kerk zijn beschouw ik niet als tijdloze of universele waarden. Zij ontleen hun betekenis aan het verhaal waarvan zij leeft: het verhaal over de omgang van God met Abraham, met Israël, met zijn zoon, Jezus Christus, de gezalfde dienaar van de Heer, die aan armen het goede nieuws heeft gebracht en zijn leven heeft ingezet voor de bevrijding van velen uit Israël en uit de volken. Dit verhaal moet begrepen worden vanuit het einde, vanuit het verlangen naar een wereld waar liefde en gerechtigheid de toon aangeven, waar alle volken in vrede de maaltijd zullen gebruiken. Dat verlangen naar een gemeenschap van vrede, liefde en trouw voor alle mensen geeft aan barmhartigheid en gerechtigheid hun specifieke betekenis: armoede, eenzaamheid, onrecht, discriminatie, uitbuiting en uitsluiting verschijnen als obstakels op de weg naar vrede. Het onrecht raakt de christelijke gemeenschap in het hart; er gaat een appel vanuit om bij te dragen aan een gemeenschap van vrede en recht.

Het is dit appel dat het verhaal van het christelijk geloof haar stuwende kracht verleent. Het verlangen naar vrede drijft de leerlingen van Christus ertoe grenzen over te steken en het contact te zoeken met mensen die om wat voor reden buitengesloten worden.⁶⁷ Die drang is verbonden aan het verlangen om hen in Christus te aanvaarden, zoals zij zichzelf aanvaard weten. Op een wijze waar machtsverhoudingen die samenhangen met sekse, sociale status, etnische achtergrond of opleidingsniveau er niet toe doen.⁶⁸ In een stijl die gekenmerkt wordt door dienstbaarheid, gastvrijheid en het respect voor de waardigheid van de ander.⁶⁹ Daarvan wordt hier en nu al iets zichtbaar, al is het soms maar even.

Vanwege de diaconale kern van dit verhaal is het voor de integriteit en geloofwaardigheid van de christelijke gemeenschap bedenkelijk wanneer zij het diaconaat beschouwt als een van haar functies.⁷⁰ De kerk *heeft* geen diaconie, maar zij *is* diaconie. *Diakonía* is niet de consequentie van het geloof maar het levenspatroon van het geloof.⁷¹ Dat wordt zichtbaar in het hart van de christelijke liturgie: in eucharistie en avondmaal is Christus aanwezig in het breken en delen van het brood en het drinken van de wijn, gaven die meegebracht zijn door de tafelenoten, ieder naar draagkracht, en die vervolgens verdeeld worden onder elkaar en onder allen die het nodig hebben.⁷²

In het licht van het eschatologisch visioen verschijnt de vraag wat het diaconaat kan betekenen voor inclusie in kerk, zorg en samenleving. Het visioen van vrede voor alle volken, de bereidheid om te delen en te dienen, de waarde van de gastvrijheid en het opkomen voor de minsten onder de zusters en broeders van de Heer lijken op het eerste gehoor voluit te rijmen op de maatschappelijke idealen van inclusie. Voor het diaconaat is het echter cruciaal om zich kritisch te verhouden tot het begrip inclusie.⁷³ Zoals ik hierboven heb betoogd, verschijnt inclusie in onze samenleving in een liberaal politieke gewaad. Het gaat om de erkenning van de rechten van ieder mens om deel te nemen aan de gemeenschap van burgers. Dit loffelijke streven pakt in de praktijk voor een bepaalde groep burgers niet goed uit, deels omdat deze eenzijdig technisch en juridisch wordt ingestoken. Technische en juridische inclusie includeren mensen niet per se in een gemeenschap van het goede leven, waar aandacht, tijd, erkenning en betekenisvolle relaties kunnen groeien. Precies hier opent zich de ruimte voor een eigen bijdrage van het diaconaat aan inclusie. Op basis van de diaconale roeping om er te zijn voor anderen, de minsten allermeest, kunnen kerkgemeenschappen en diaconale organisatie plaatsen creëren waar betekenisvolle ontmoetingen tot stand kunnen komen.⁷⁴ Dat is een tegendraadse beweging, omdat het gaat om ontmoetingen die geen bijvoegsel hebben, waar productieveisen, registratiesystemen of resultaatverplichtingen buiten de deur worden gehouden.⁷⁵ Plaatsen waar men elkaar ziet staan en soms zelfs ziet zitten. Een omgeving die gratuiteit ademt.⁷⁶

Het gaat hier bepaald niet om iets nieuws. Tijdens de verkenningsronde in het diaconale veld, die ik afgelopen maanden heb uitgevoerd, ben ik getroffen door de veelheid van initiatieven die aan deze stijl van werken beantwoorden: inloophuizen, voorzieningen voor maatschappelijke opvang, maaltijdprojecten, ontmoetingsplaatsen, gespreksgroepen, maatjesprojecten en het wijdvertakte bezoekwerk van vrijwilligers. Stuk voor stuk zijn ze gericht op het leggen van contacten en het creëren en bewaken van een aandachtige ruimte, waar mensen in kwetsbare sociale posities zich in meer of mindere mate thuis kunnen voelen, voor kortere of langere tijd.

Vraagstukken voor de leerstoel

In de diaconale praktijken van vandaag de dag spelen tal van vraagstukken, die gerelateerd zijn aan het thema inclusie. In de eerste plaats de omgang met hun diaconale identiteit. Hoe expliciet willen of moeten diaconale organisaties en diaconale projecten de band met de christelijke identiteit leggen? Het woord 'christelijk' werpt kennelijk (nog steeds) drempels op: associaties met eenkennigheid of de bekeringsijver. Letty Russell, een theoloog die zich haar leven lang heeft ingezet voor de kerk als een inclusieve praktijk, wijst er in dit verband op dat het goed zou zijn als we niet alle kaarten op één tafel zetten, namelijk op de liturgische tafel in het herkenbare kerkgebouw.⁷⁷ *Ekklesia* gebeurt aan verschillende tafels, juist ook aan de keukentafel, een plaats waar mensen in marginale posities hun stem konden laten horen. Russell had de 'keukentafel'

leren kennen als een veilige plek waar arme en niet machtige mensen (vooral vrouwen) los van de repressieve macht hun eigen identiteit en onderlinge solidariteit konden uitdrukken en versterken. Ze concludeerde dat deze keukentafels geen plaats hadden in het organogram van de kerkelijke organisatie, die gedomineerd worden door de ambtelijk gestructureerde liturgische tafels en vergadertafels. Haar pleidooi is om de keukentafel met haar spiritualiteit te beschouwen als een volwaardig onderdeel van kerk-zijn.⁷⁸ De tafels in het centrum en de tafels in de marge zijn op elkaar betrokken en met elkaar verbonden. Ze spreken met elkaar: de marge geeft weerwoord aan het centrum en het centrum laat zich gezeggen.⁷⁹ Het gemeenschappelijke element tussen de verschillende tafels zijn de tafelmanieren: brengen, breken, delen, oftewel: dienstbaarheid en gastvrijheid.⁸⁰ Aan een keukentafel (of een andere diaconale ontmoetingstafel) wordt dat concreet zichtbaar en tastbaar. Aan de avondmaalstafel is het soms zo sterk gestileerd, dat het alleen voor liefhebbers van abstracte kunst nog als diaconale stijl herkenbaar is.⁸¹ Het blijft echter van belang om de wederkerige relatie tussen de verschillende tafels in stand te houden, ook als sommigen nooit zullen aanschuiven aan de liturgische tafel. Een gemeenschap die haar verhaal niet weet te vieren begrijpt op een dag niet meer waarom de diaconale tafelmanieren aan de keukentafel essentieel zijn voor haar identiteit. Een viering die gespeend blijft van verhalen uit de marge, wordt op een dag een intern referentieel ritueel. Als zichtbaar wordt dat Christus existeert in de samenkomst rond al deze tafels, zou dat ontspanning, verdieping en verrijking kunnen geven rond het vraagstuk van identiteit van de kerk als diaconaal-inclusieve praktijk. Hoe de communicatie tussen de verschillende tafels vorm krijgt en kan krijgen is een van de onderwerpen in het onderzoek rond de leerstoel.

Een tweede vraagstuk gaat over hoe deze diaconale praktijken vanuit het schema van subject-object kunnen toewerken naar die horizon van de betekenisvolle ontmoeting tussen veelkleurige mensen. Deze vraag krijgt de centrale plaats in het onderzoek rond de leerstoel. Het onderzoek concentreert zich op relatief kleine diaconale projecten waar plaats gemaakt wordt voor betekenisvolle ontmoetingen met mensen die in meerder opzichten kwetsbaar zijn voor sociale uitsluiting.⁸² Om wie dat precies zal gaan, zal van plaats tot plaats verschillen. Maar ik kan me zomaar voorstellen dat mensen met een verstandelijke beperking, mensen met een psychische kwetsbaarheid of mensen zonder geldige verblijfsdocumenten hierin zullen participeren. Doel van dit onderzoek is om meer inzicht te krijgen in de opvattingen van de deelnemers over wat voor hen een betekenisvolle ontmoeting is. Hun ervaringskennis die in de uitwisseling van verhalen aan de dag komt, zal vervolgens benut worden om gezamenlijk de betreffende ontmoetingsplaats te ontwikkelen in de richting van een voluit inclusieve praktijk. Het praktijkonderzoek krijgt dus zelf ook een inclusieve vorm. Het wordt verricht *met* de betrokkenen bij deze praktijken. De voorkeur voor responsieve, narratieve en actiegerichte onderzoeksmethoden is daarom principieel van aard.⁸³ Alle stemmen gelden. Deelnemers aan de

ontmoetingspraktijken dienen als subjecten en mede-eigenaars van het onderzoek gehonoreerd te worden. Dat is geen eenvoudige zaak, zeker niet waar het gaat om de stem van mensen die de taal van de macht niet spreken, of zich moeilijk verbaal verstaanbaar kunnen maken. Bestaande en nieuwe initiatieven voor het creëren van plaatsen waar betekenisvolle ontmoetingen kunnen plaatsvinden, zullen de bedding vormen voor deze vorm van praktijkonderzoek. Voorwaarde is dat er binnen die projecten een verlangen bestaat om een inclusief leerproces aan te gaan.

Het spreekt voor zich dat deze onderzoeksambitie vraagt om een hartelijke samenwerking met diaconale organisaties, diaconieën, zorgaanbieders en diaconale fondsen. Het faciliteren van een lerende gemeenschap van diaconale organisatie en diaconieën vormt de derde doelstelling van deze leerstoel. De diaconale praktijk kan zich alleen goed ontwikkelen als er sprake is van uitwisseling van ervaring en kennis. Daarin speelt onderzoek, dat door de diaconale praktijk geïnitieerd en gedragen wordt, een onmisbare rol. Die samenwerking krijgt nu al vorm en ik heb er alle vertrouwen in dat die nog verder gaat groeien.

Ik hoop dat het onderzoek mag bijdragen aan een wetenschappelijke onderbouwing van een diaconale praktijk waarbij hulp en ondersteuning in dienst staan van het verlangen naar ontmoeting en betekenisvolle relaties.

Kerk in de marge

Het zal u niet meer verbazen dat de drijvende kracht achter mijn onderzoeksprogramma de overtuiging vormt dat de kerk zich niet vanuit het centrum met ontferming moet buigen over mensen in de marge. De kerk schuift intussen zelf ook langzaam op naar een marginale positie in de samenleving. Dat brengt zorgen met zich mee. Maar bij mij groeit ook het idee dat de beweging van de kerk van het midden naar de marge mogelijk een zegen kan zijn voor diaconale presentie in de samenleving.⁸⁴ Alleen naast mensen in de marge kan iets ontstaan van een waarachtige ontmoeting. Trouw zijn aan de apostolische zending van de kerk in de wereld vraagt om de erkenning van alle mensen als schepselen van God, of in de woorden van onze paus: als *fratelli tutti*.⁸⁵ Dat is een heilige zaak en voluit katholiek.

Ik hoop kortom dat het onderzoek mag bijdragen aan de ontwikkeling en wetenschappelijke onderbouwing van een diaconale praktijk waarbij hulp en ondersteuning in dienst staan van het verlangen naar ontmoeting en betekenisvolle relaties.

Woorden van dank

Graag dank ik allen die mijn benoeming op deze leerstoel mogelijk hebben gemaakt en die mijn leerstoel ondersteunen: het College van Bestuur van de Protestantse Theologische Universiteit, in de persoon van de rector, Mechteld Jansen, het bestuur van Stichting Rotterdam voor de

financiële, morele en praktische steun. Dank aan het moderamen van de synode van de Protestantse Kerk in Nederland voor de instemming met mijn benoeming. Dank aan het curatorium voor de bereidheid om toezicht te houden op de voortgang en kwaliteit van het werk van de leerstoel. Dank aan het bestuur van Reliëf, christelijke vereniging van zorgaanbieders, die mij alle ruimte hebben geboden voor deze combinatie. Dank aan de collega's van Reliëf die mij zo voortreffelijk ontzorgen.

Dank de collega's van de Protestantse Theologische Universiteit voor de hartelijke ontvangst in jullie midden. Ik vind het een voorrecht om met jullie mee te mogen werken aan relevant en eigenzinnig theologisch onderzoek en onderwijs. En dat geldt speciaal voor alle leden van de sectie diaconaat, nou ja, dat is er eigenlijk maar één, maar wat voor één! Erica, fijn om dit samen te kunnen doen.

Dank aan Herman Noordegraaf, mijn voorganger, voor je behulpzame introductie in dit nieuwe werkterrein. Ik neem met respect mijn baret af voor alles wat jij hebt neergezet in de voorgaande termijnen van deze leerstoel.

Dank aan de diverse vertegenwoordigers van de diaconale organisaties in Nederland. Ik voel me gesteund door jullie betrokkenheid en de opbouwende kritiek die ik al van jullie mocht ontvangen. Ik zie uit naar een vruchtbare samenwerking, zodat we met onderzoek en kritische reflectie kunnen werken aan een zelfbewuste diaconale praktijk.

Dit werk kan ik alleen maar doen dankzij alles wat ik gekregen heb van anderen: inspiratie, kennis, wijsheid en aanstekelijke voorbeelden, van docenten, promotores, collega's, vrienden, studenten en van zoveel geestverwanten uit de wereld van zorg en diaconaat.

Twee jaar geleden heb ik mijn vinger opgestoken om deze leerstoel te mogen bekleden, speciaal omdat ik het thema inclusie een warm hart toedraag. Ik moet het duidelijker zeggen: speciaal omdat ik in de loop van mijn leven bevriend ben geraakt met mensen die vanwege een verstandelijke of lichamelijke beperking of als gevolg van een psychische aandoening ervaren wat het is om als afwijkend te worden beschouwd. Zij zijn mijn grootste bron van inspiratie voor het werk dat ik mag doen. Ik prijs me gelukkig dat ik jullie ken of heb mogen kennen.

Graag wil ik ook mijn familie in de dankwoorden betrekken. Met een onderwijzer als vader en een verpleegkundige als moeder mag het toch niemand verbazen dat ik, loyaal als ik ben, iets met onderwijs over zorg zou gaan doen. Voilà! Dank voor jullie liefdevolle steun. Speciaal noem ik graag mijn zus Alies. Zonder jou had ik nooit zo goed gesnapt hoe ingewikkeld zorg kan zijn en hoe je het met humor draaglijk en menselijk kunt maken.

Tot slot dank ik jullie Janine, Martijn en Iris, zonder jullie relativering zou ik mijn werk nooit kunnen doen. Jullie zijn de vreugde van mijn bestaan!

Noten

¹ Vanwege maatregelen om de verspreiding van het Covid-19 virus in te dammen is deze inaugurele in verkorte versie uitgesproken op 16 oktober 2020 voor een publiek, dat via een beeldverbinding de plechtigheid kon volgen. De uitgesproken versie is te vinden op www.pthu.nl.

² Zo: Ik volg hier de formulering van Jürgen Moltmann uit zijn *Diakonie im Horizont des Reiches Gottes*. Moltmann plaatst het diaconaat in het perspectief van de hoop, niet als een oproep tot berusting maar als een motiverende kracht voor diaconale actie. In Moltmanns opvatting is *diakonía* het volgen van Jezus, de gekruisigde, tegen de horizon van het inbrekende Koninkrijk van God. Volgelingen van Jezus zijn daarom solidair met de lijdende medemens en zetten zich tegelijkertijd in voor heil en genezing en voor een hoopvolle toekomst.

³ Bewerkt naar Herman Finkers, Het meisje van de slijterij. (1988). <https://www.youtube.com/watch?v=sf06sKsNUtQ>, 8”.

⁴ Een korte survey van websites van plaatselijke diaconieën laat zien dat formuleringen als ‘niet alleen voor de eigen gemeenteleden, maar ook voor mensen buiten de gemeente’ frequent voorkomen. De ‘niet alleen - maar ook’-constructie onthult de vooroordelen die diaconieën nog steeds moeten ontzenuwen, zowel binnen als buiten de kring van de christelijke gemeenschap.

⁵ Zie hiervoor de analyse van Robbers-van Berkel en Noordegraaf in ‘Fundamentele reflecties over diaconie en methoden van diaconaal handelen’, 213 en ook de diverse praktijk- en literatuurberichten van Noordegraaf: ‘Diaconaat. Een trendbericht. 2006–2009’; ‘Trendbericht Diaconaat. 2010–2013’; ‘Literatuurbericht diaconaat 2014–2016’; ‘Trendbericht Diaconaat. 2014–2017’; ‘Actuele ontwikkelingen in het diaconaat’. Ook in de visienota van de Protestantse Kerk In Nederland heeft het begrip inclusie als kenmerkend voor de diaconale en koinonale praktijk van de kerk een plaats gekregen, zie: *Van U is de toekomst. Ontvankelijk en waakzaam leven van genade. Focus voor de Protestantse Kerk in Nederland op weg naar 2025*, 10.

⁶ Zie Noordegraaf, ‘Literatuurbericht diaconaat 2014–2016.’

⁷ Precieze cijfers ontbreken, maar het is plausibel om te veronderstellen dat minstens 60% van de zorgaanbieders in Nederland ooit is opgericht door diaconieën, religieuze congregaties en ordes of door christelijke stichtingen met een diaconale missie.

⁸ Zie voor de geschiedenis van het losmaken en loslaten van de onderlinge band bijvoorbeeld: Leeuwen, ‘Armenzorg 1912–1965: van centrum naar periferie.’; Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*; Heijst, Derks, en Monteiro, *Ex caritate. Kloosterleven, apostolaat en nieuwe spirit van actieve vrouwelijke religieuzen in Nederland in de 19e en 20e eeuw*, hoofdstuk 3.

⁹ Zie het nog steeds invloedrijke standaardwerk van Beauchamp en Childress, *Principles of Biomedical Ethics*.

¹⁰ De slogan is een vertaling van ‘Nothing about us without us’. James Charlton, activist voor de rechten van mensen met een beperking, heeft uitgezocht dat de slogan zijn oorsprong heeft in het Engeland van de 16^e eeuw. Het was destijds de strijdkreet waarmee burgers de macht van de koning wilden beperken.

Vandaag de dag is het de meest bekende slogan van de Disability Rights Movement, zie: Charlton, *Nothing about Us without Us*.

¹¹ Zie voor een helder overzicht van deze ontwikkeling Dietrich, 'Reflections on Core Aspects of Diaconal Theory.'

¹² Zie bijvoorbeeld Jacobs en Janssen, 'Eigen regie en waardigheid in de zorg'.

¹³ De zorgethische benadering (in het Engels: *Ethics of Care*) is een internationaal vertakte en veelkleurige stroming in de ethiek, die zich verzet tegen de (eezijdig) rationele, juridische, geïsoleerde, masculiene en a-politieke manifestaties van klassiek ethische theorieën zoals deontologie en utilisme. Zij komt voort uit de feministische politieke filosofie en beschouwt Carol Gilligan, Nel Noddings en Joan Tronto als haar oermoeders. (Gilligan, *In a Different Voice*; Tronto, *Moral boundaries. A political argument for an ethic of care*; Noddings, *Caring. A feminine approach to ethics and moral education*. In Nederland geeft de 'Vakgroep Zorgethiek' van de Universiteit voor Humanistiek gezicht aan deze beweging.

¹⁴ Zie het invloedrijke werk van Annelies van Heijst, *Menslievende zorg. Een ethische kijk op professionaliteit* (Kampen: Klement, 2005), met name hoofdstuk 5.

¹⁵ Lange, *In andermans handen. Over flow en grenzen in de zorg*, hoofdstuk 2.

¹⁶ Kittay, 'The ethics of care, dependence, and disability.'

¹⁷ Gustaaf Bos beschrijft in zijn onderzoek naar 'omgekeerde integratie' dat deze ontwikkeling in het denken over de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking niet per se de wens was van de mensen in achterstandsposities zelf. Met name beleidsmakers op het ministerie van VWS hebben grote invloed uitgeoefend op deze beweging. Bos, *Antwoorden op andersheid. Over ontmoetingen tussen mensen met en zonder verstandelijke beperking in omgekeerde-integratiesettingen*, 249. Ideologische motieven over de waarde van burgerschap maar ook financiële overwegingen hebben het beleid sterk beïnvloed. Zie bijvoorbeeld Lans, *Niet-normaal. Ontwikkelingen en dilemma's in de Nederlandse gehandicaptenzorg*; Kröber, Verdonschot, en Schuurman, 'Inclusie dreigt te verworden tot illusie. Over mensen met een beperking, armoede en inclusie'; Kröber en Dongen, *Mensen met een handicap en hun omgeving*; Klerk, *Meedoen met beperkingen*.

¹⁸ Lans, *Niet-normaal. Ontwikkelingen en dilemma's in de Nederlandse gehandicaptenzorg.*, 15–24.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld: <https://www.movisie.nl/inclusie-diversiteit>; <https://iederin.nl/>; <https://coalitievoorinclusie.nl/>; <https://www.samensterkzonderstigma.nl/>; <https://www.zorgvoorbeter.nl/lesmateriaal/kennisbundels/sociale-inclusie>; <https://www.movisie.nl/lhbt-emanipatie>.

²⁰ Huber e.a., 'How should we define health?'; Reinders en Schalock, 'How organizations can enhance the quality of life of their clients and assess their results'. Zie voor de ontwikkeling van charitatieve visies op de gehandicaptenzorg naar een kwaliteit van leven-benadering ook de beschrijving van Wieringa, in *Ondertussen. Mensen in de marge en hun voorvechters.*, 8–25.

²¹ Vanaf 2005 nemen overheid en sociale partners structurele maatregelen om de participatie op de arbeidsmarkt door mensen met een migratieachtergrond en een gezondheidsbeperking te stimuleren en discriminatie te bestrijden. Het college van de rechten van de mens houdt periodiek bij hoe het met de discriminatie is gesteld. Het aantal meldingen van discriminatie vanwege zwangerschap, een chronische

ziekte of een beperking neemt toe. Meldingen vanwege ras of culturele achtergrond blijven de laatste jaren vrijwel gelijk, zie het verslag van het College voor de rechten van de mens, 'Monitor discriminatiezaken', 2018. In 2019 raakt het beeld vertekend omdat er via sociale media oproepen zijn gedaan om massaal melding te doen van discriminatie, bijvoorbeeld rond de zogenaamde Nashville-verklaring en het ontzeggen van een vergoeding voor kunstmatige inseminatie voor alleenstaande lesbische vrouwen, zie 'Monitor discriminatiezaken', 2019, 7.

²² De evaluatie van de invoering en de effecten van de Participatiewet door het SCP laat zien dat de doelen bij lange na niet gehaald zijn. Men spreekt ronduit van een mislukking. Zie Echteld e.a., 'Eindevaluatie van de Participatiewet'.

²³ Zie hiervoor de tussenevaluaties die recent gepubliceerd zijn: Boer en Hoeven, 'Op naar geïntegreerde onderwijsvoorzieningen. Tussenrapportage beleidsonderzoek, eerste meting'; Ledoux, Waslander, en Eimers, 'Evaluatie passend onderwijs'; 'De staat van de ouder'.

²⁴ Zie onder meer: Bredewold, 'Lof der oppervlakkigheid. Contact tussen mensen met een verstandelijke of psychiatrische achtergrond en buurtbewoners'; Bos, *Antwoorden op andersheid. Over ontmoetingen tussen mensen met en zonder verstandelijke beperking in omgekeerde-integratiesettingen*; Abma, 'Participatie moet anders: van red jezelf naar erbij horen'; Tonkens en Wilde, *Als meedoen pijn doet. Affectief burgerschap in de wijk*; Groot e.a., 'Er toe doen werkt! "Meedoen" door de ogen van Amsterdammers in een kwetsbare situatie.'; Groot-Sluijsmans e.a., 'Goede zorg in de wijk, deel II. Monitoring pilots wijkzorg voor en met verstandelijk beperkte cliënten'; Couwenbergh en Weeghel, 'Over de brug. Plan van aanpak voor de behandeling, begeleiding en ondersteuning bij ernstige psychische aandoeningen'.

²⁵ Leidelmeijer, Frissen, en Iersel, 'Veerkracht in het corporatiebezit. De update: een jaar later, twee jaar verder...'

²⁶ 'Discriminatiecijfers in 2019. Een rapport over registraties van discriminatie-incidenten door de politie, en meldingen bij antidiscriminatievoorzieningen en andere organisaties in Nederland'.

²⁷ Clapton, *A transformatory ethic of inclusion*. Zie ook: Tamminga, *Receiving the gift of every member*.

²⁸ 'Final report of the ad hoc committee on a comprehensive and integral international convention on the protection and promotion of the rights and dignity of persons with disabilities.' Dit verdrag is door Nederland als een van de laatste geratificeerd, op 14 juli 2016.

²⁹ Hans Reinders wees er in 1994 al op dat het rechtendiscours, dat aan de basis ligt van emancipatiebeweging in de zorg, op den duur alleen duurzaam kan uitwerken voor de zwakkeren in de samenleving, zolang en voor zover de morele bronnen worden gecultiveerd die mensen en gemeenschappen motiveren om bereid te zijn zich het lot van minder bedeelden aan te trekken en met hen relaties aan te gaan en de onderhouden. Hij had daar destijds al gegronde bedenkingen bij. Reinders, 'De grenzen van het rechtendiscours', 93. Zie ook Clapton, *A transformatory ethic of inclusion*, 32. Ook Margot Trappenburg wees al op de risico's om als overheid een beroep te doen op actieve solidariteit van burgers om mensen met beperkingen in hun leefwereld toe te laten. Lang niet alle burgers zijn hiertoe bereid, met alle scheefgroei van dien. Trappenburg, *Actieve solidariteit*, 21.

³⁰ Zie Tromp, 'Diaconaat en de praktijk van inclusie.'

³¹ Hampshire, *Citizenship and belonging*; Hampshire, *The politics of immigration. Contradictions of the liberal state*.

³² Zie voor een meer radicale analyse ook het werk van Willem Schinkel, onder meer in *Imagined societies. A critique of immigrant integration in Western Europe*; Schinkel en Reekum, *Theorie van de kraal. Kapitaal, ras, fascisme*.

³³ De term neoliberalisme wordt vooral gebruikt in pejoratieve zin. Een eenduidige definitie bestaat er niet. Ik hanteer haar hier op de wijze waarop Gabriël van den Brink het begrip omschrijft: als liberalisme dat door de overheid aan de samenleving wordt opgedrongen (Brink, *Ruw ontwaken uit de neoliberale droom en de eigenheid van het Europese continent*).

³⁴ Bovens, *Weten is nog geen doen*.

³⁵ Dit in tegenstelling tot de meer verticaal georganiseerde gemeenschappen als vakbonden of kerken. Zie voor het karakter van de netwerklogica: Boutellier, *De improvisatiemaatschappij. Over de sociale ordening van een onbegrensde wereld*.

³⁶ Deze conclusie wordt weerspiegeld in het onderzoek naar het vertrouwen van Nederlandse burgers in instituties. Het vertrouwen in de medemens en maatschappelijke instituties is significant hoger naarmate mensen hoger opgeleid zijn Schmeets, 'Vertrouwen op de kaart.', 8.

³⁷ Schoemaker e.a., 'Mentale gezondheid van jongeren. Enkele cijfers en ervaringen.'

³⁸ Zie voor het meritocratische aspect van de netwerksamenleving en voor de uitsluitingsmechanismen die daarmee samenhangen: Swierstra en Tonkens, *De beste de baas?*; Vuyk, *Oude en nieuwe ongelijkheid*; vergelijk ook Sandel, *The tyranny of merit*.

³⁹ Internationaal gezien doet Nederland het overigens niet slecht. De statistieken rond sociale uitsluiting vertonen geen negatieve tendens; het wordt niet slechter, maar ook niet beter. Zie Brakel en Otten, *Armoede en sociale uitsluiting*, 25–26; 34–36. Wat zorgen baart, is dat de kloof tussen erbij horen en niet meedoen wijder wordt. Bovendien is het risico van structurele uitsluiting significant groter voor mensen met een lager opleidingsniveau, mensen met beperkingen of langdurige klachten van psychiatrische aard, mensen met een chronische ziekte en mensen met een niet-westerse migratieachtergrond.

⁴⁰ Zie Schippers, Bakker, en Peters-Greijn, 'Van participatie naar sociale inclusie.' Zie ook Renders en Meininger, 'Afscheid van het burgerschapsparadigma?'; en Leget, *De prijs van de vrijheid. 7e Els Borst lezing*.

⁴¹ In de woorden van Hans Reinders "[R]ight claims can only do as much for vulnerable people as can be enforced on others. The recognition of rights includes people in the community of citizenship, but it does not, per se, include them in the community of the good life." Reinders, *Receiving the gift of friendship. Profound disability, theological anthropology, and ethics*, 126.

⁴² Zie voor een overzicht Crijns e.a., *Diaconaal doen doordacht. Handboek diaconiewetenschap.*, deel II.

⁴³ Dat is bijvoorbeeld ook de conclusie van Jozef Wissink, Ellen Hogema en Lúzen Miedema in hun reflectie op de diaconale praktijk in Nederland, zoals die zich in de afgelopen jaren heeft ontwikkeld. 'Theologische reflecties op diaconale praktijkbeschrijvingen.', 255. Zie ook Tromp en Meijers, 'Geloven in Diaconaat.'

⁴⁴ Eijnatten en Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, 330.

⁴⁵ In de Franse tijd, aan het begin van de 19^e eeuw, werd de grondwettelijk scheiding tussen kerk en staat ingevoerd. Het diaconale werk, toentertijd armenzorg genoemd, werd vervolgens belegd bij de staat. Er werd gepoogd om de bezittingen van de kerkelijke armenzorg te nationaliseren en een landelijk dekkend systeem van staatszorg op te zetten. Dat mislukte. In de praktijk bleven de kerken de voornaamste uitvoerders van de armenzorg. Dat bleef het geval toen in 1814 het Koninkrijk der Nederlanden tot stand kwam. Latere pogingen van onder meer de liberale staatsman Jan Rudolph Thorbecke om de armenzorg onder toezicht van de staat te brengen (de strijd rond de zogenaamde Armenwet van 1854) mislukten eveneens, mee door de felle tegenstand van Réveil-voorman Guillaume Groen van Prinsterer. Ook de poging van de sociaal liberale Hendrik Goeman Borgesius aan het einde van de 19e eeuw om tot staatsgeleide armenzorg te komen heeft het niet gehaald. Zie hiervoor: Leeuwen, 'Armenzorg 1800-1912: erfenis van de Republiek.' Vanaf 1891 beginnen de verhoudingen tussen kerk en staat, waar het gaat over armenzorg langzaam te verschuiven. Zie voor een eigentijdse beschrijving en analyse van die verschuiving de dissertatie van Boer, 'De verhouding van kerk en staat in het bijzonder ten aanzien der armverzorging'.

⁴⁵ Het gaat bijvoorbeeld om merktekenen in kleding voor weeskinderen, om armbanden op de jassen van mannen die hulp kregen van de diaconie, zodat ze herkend konden worden als ze ondanks het feit dat ze hulp kregen toch gingen werken op het land of in de fabriek, om witte klompjes voor kinderen met daarop de D van Diaconie geschilderd, zodat ze niet zouden gaan bedelen en dubbele inkomsten zouden verkrijgen, om bonnetjes of muntjes die ingeleverd moesten worden bij de diaken aan het einde van de kerkdienst, zodat gecontroleerd kon worden of de begunstigde zich wel aan de plicht van het kerkbezoek hield of om onverwachte huisbezoeken bijvoorbeeld om te controleren of er geen drank genuttigd werd. Voor zover ik heb kunnen nagaan is er nog geen systematisch onderzoek verricht naar deze vorm van stigmatisering.

⁴⁶ Om te voorkomen dat we hoogmoedig terugblikken op het verleden is het van belang de diaconale praktijk in de context van de eigen tijd te begrijpen en te waarderen. Enerzijds moet geconcludeerd worden dat de kerken in de 19^e eeuw een passieve houding hebben aangenomen waar het ging om de structurele aanpak van armoede. Dit hing samen met de overtuiging dat armenzorg de exclusieve taak was van de kerk en met de opvatting dat armoede vooral een persoonlijke kwaal is niet per se een maatschappelijk kwaad. (Noordegraaf en Stoppels, 'Protestants diaconaat vanaf de negentiende eeuw tot heden', in *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*, onder redactie van Hub Crijns e.a., 188-89). Herman Noordegraaf en Sake Stoppels citeren het harde oordeel van Petrus Douwes dat de diaconale praktijk in de negentiende eeuw afzakte "tot een ongeïnspireerde routinematige bedéling van de meest onmondige restgroepen" (Douwes, 'Het perspectief van de geschiedenis', in *Handboek voor diakenen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, 2.1-10). Tegelijk is de 19e eeuw ook de periode waarin tal van initiatieven genomen zijn die hebben geleid tot de stichting van organisaties voor verpleging en verzorging van zieken en mensen met psychische, verstandelijke en lichamelijke beperkingen. Ik noem er een paar: voorgangers van het Réveil zoals Sara Katharina de Bronovo (Lieburg, *Bronovo 1865-1990. Van 's Gravenhaagsche Diaconessen-Inrichting tot Ziekenhuis Bronovo*), Ottho Gerhard Heldring (Hoeven, *Otto Gerhard Heldring*), Jan de Liefde en Johannes van 't Lindenhout (Rensen, 'Het wezendorp Neerbosch') op het gereformeerde erf Willem van den Bergh (Schram, *Willem van den*

Bergh, 1850-1890), en vanuit het liberale hoek predikanten als Abraham Rutgers van der Loef (Oosten, *De dominee en de koopman. Sociale vernieuwers in de 19e eeuw*) en de irenische hofpredikant Cornelis Eliza van Koetsveld, die aan de wieg staat van het speciaal onderwijs in Nederland (van Koetsveld, *Het idiotisme en de idioten-school. Eene eerste proeve op een nieuw veld van geneeskundige opvoeding en christelijke philanthropie*). Van Rooms Katholieke zijde is in de 19^e eeuw een vergelijkbare beweging op gang gekomen, met als drijvende kracht het werk van de zusters en broeders van de actieve religieuze congregaties (van Heijst, Derks, en Monteiro, *Ex caritate. Kloosterleven, apostolaat en nieuwe spirit van actieve vrouwelijke religieuzen in Nederland in de 19e en 20e eeuw*). Beide bewegingen hebben met elkaar te maken, de stichting van diaconaal geïnspireerde zorg- en opvangvoorzieningen zijn, zeker binnen de protestantse traditie, te beschouwen als een reactie op de ongeïnspireerde diaconale praktijk van de gevestigde kerken.

⁴⁷ Hier staat nadrukkelijk ‘moest afstaan’. Lang niet alle kerken deden dat vrijwillig en uit overtuiging. Catharina Bakker wijst erop dat de opeenvolgende armenwetten van 1854, 1870, 1912 en 1929 keer op keer voorrang gaven aan de particuliere armenzorg, waarbij de kerkelijke diaconieën het voortouw namen. Zij schrijft: “Opmerkelijk is dat in de loop der decennia de motivatie daarvoor werd omgedraaid: alsof de (liberale) overheid het liet afweten en de (kerkelijke) liefdadigheid in het gat sprong. Dit beeld is – ten onrechte dus – in het historisch bewustzijn verankerd geraakt.” (Bakker, ‘1854 Thorbecke en de Armenwet. Politieke strijd over armenzorg: publiek of particulier?’). Dat kerken later hun hulp ‘onder protest’ gingen verlenen, dat wil zeggen hulp verleenden maar tegelijkertijd de overheid aanspraken op het gebrek aan zorg en bijstand, klinkt voorvechters voor een door de overheid gegarandeerd recht op bijstand ‘voor iedere menselijke persoon’ vals in de oren. De term ‘helpen onder protest’ is gemunt in de kerkelijk anti-armoedebeweging van de jaren tachtig van de vorige eeuw. Deze beweging wees daarmee niet alleen de overheid op haar verantwoordelijkheid, maar ook riep zij de kerken op om niet terug te vallen in een barmhartigheidsreflex om armen te helpen met een pannetje soep, zoals in de tijd van de bedeling (Bie e.a., *Armoede Opgelost? Vergeet het maar! Kerkelijke campagne tegen verarming in Nederland.*; Noordegraaf, *Armoede is onrecht. De kerken en de arme kant van Nederland*).

⁴⁸

⁴⁹ Voor een schets van deze ontwikkeling, zie van Waarde, *Oog in oog. Een missiologische studie naar de betekenis van de exposure-benadering in de stedelijke context*, 9–14.

⁵⁰ Firet, *De plaats van het jeugdzorgwerk in het kerkelijk leven*, 5, geciteerd bij Schippers *Kerkelijke presentie in een oude stadswijk*, 144.

⁵¹ Zoals kerkelijk buurthuiswerk, kerkelijk jeugdzorgwerk, arbeids- en industriepastoraat. Zie voor de opkomst en bloeiperiode van deze diaconale praktijken onder meer Noordegraaf, Plasman, en Vilsteren, *Pionieren tussen werk en kerk*, 1994; Noordegraaf, Plasman, en Vilsteren, *Pionieren tussen werk en kerk*, 1999; Kuppens en Crijns, *Present tussen werk en kerk*; Monteiro, ‘De kerk van een andere kant bekeken.’; Noordegraaf, ‘Naar de participatiemaatschappij – maar welke?’.

⁵² Dikwijls ging het niet zozeer om uitbesteding maar eerder om de zelfstandige ontplooiing van diaconale initiatieven door bevlogen particulieren, die een tamelijk losse band met de geïnstitutionaliseerde diaconieën onderhielden.

⁵³ Volgens Haslinger leidt een samenspel van factoren tot een telkens terugkerende dynamiek van het marginaliseren van het diaconale werk in de kerkelijke praktijk, wat onontkoombaar leidt tot het vergroten van de afstand tussen de kerk en de marge. Hij noemt onder meer het ‘binnen-buiten’-schema, de uitbesteding van de geestelijke verzorging in zorginstellingen door zelfstandig functionerende geestelijk verzorgers, de neiging om het contact met mensen in precare situaties te vermijden, de opvatting dat het diaconaat er *voor* de gemeente is en niet zo zozeer *van* de gemeente en een eenzijdige nadruk op het esthetische aspect van de liturgie wat zich moeilijk verdraagt met het disharmonische en het afstotelijke uit de randen van de samenleving. Ook wijst hij erop dat burgers uit de meer welvarende en hoogopgeleide segmenten van de samenleving nog steeds oververtegenwoordigd in de kerken (Haslinger, *Diakonie. Grundlagen für die soziale Arbeit der Kirche.*, 185–92).

⁵³ Illustratief voor de spanningsvolle verhouding tussen deze bijzondere vormen van pastoraat en diaconaat en de kerken is een interview met Jan van Drie in *Trouw* bij zijn aantreden als vice-voorzitter van DISK. De kerken verwijten DISK dat zij van hen zijn weggegroeid. Van Drie vraagt zich af of de protestantse kerken het nog wel belangrijk vinden om te kiezen voor de zwaksten in de samenleving. (Crijnen, “‘Wij zijn een hinderlijke horzel’ Nieuwe vice-voorzitter Disk pareert gereformeerde kritiek’). Deze spanningsvolle relatie loopt als een rode draad door de geschiedenis van het diaconaat. Kerkelijke vernieuwingsbewegingen, zoals de Franciscaanse bedelorde in Italië, de ‘Innere Mission’ in Duitsland of de ‘Inwendige Zending’ in Nederland, profileren zich dikwijls op het gebied van de zorg voor mensen in nood, en laten niet af de kerk als instituut te wijzen op haar verantwoordelijkheid in dezen. Hier zou de uitdrukking ‘helpen onder protest’ volledig op zijn plaats zijn.

⁵⁴ Haslinger, *Diakonie. Grundlagen für die soziale Arbeit der Kirche*, 191.

⁵⁵ De vraag naar het onderscheidend karakter van het diaconaat, bijvoorbeeld in relatie tot welzijnswerk of andere vormen van professionele hulpverlening blijft een van de meest heikele vragen in de theorie van het diaconaat, aldus Kohler *Kirche als Diakonie*, 22.

Haslinger, *Diakonie. Grundlagen für die soziale Arbeit der Kirche*, 192.

⁵⁶ In Nederland heeft naar schatting ruim de helft van de huidige zorgaanbieders diaconale wortels. Zij zijn ontstaan uit initiatieven van diaconieën, diaconale stichtingen en religieuze ordes en congregaties. Na de Tweede Wereldoorlog onderhielden veel van deze stichtingen nog decennia lange een formele band met kerken en handhaafden ze hun christelijke identiteit. Bestuurlijk en financieel raakten de kerken echter steeds minder betrokken bij de ziekenhuizen, verpleeghuizen, instellingen in de gehandicaptenzorg, de psychiatrie, de jeugdzorg, de thuiszorg en de welzijnsorganisaties. Veel organisaties afficheren zich daarom niet langer als christelijk. Het is hier niet de plaats om de levenscyclus van diaconale organisaties te analyseren en te evalueren. Hier wil ik er slechts op wijzen dat het loslaten van verbinding tussen kerk en zorg geen noodzakelijkheid is. In andere Noord-Europese landen is de relatie tussen kerk en zorg weliswaar ook veranderd, maar niet verbroken. George Harinck poneert in dat verband de prikkelende hypothese dat de Nederlandse protestantse kerken in de jaren vijftig zélf de keuze maakten om zich te distantiëren van de diaconale en charitatieve organisaties, omdat deze instituten in hun ogen de bestaande verzuilde orde in stand wilden houden. “Het was tijd voor een tegendraadse diaconie, die partij zou kiezen voor de armen, om zo correctief in de samenleving in te grijpen en een teken van de Vrede zoals die door God bedoeld en beloofd is.” Volgens Harinck heeft de

kerk zich hiermee in de eigen voet geschoten. De profetische kritiek op de bestaande orde leidde eerder tot verzwakking en verlies aan zichtbaarheid van de kerk in de samenleving dan tot de heilzame verandering van die samenleving die zij beoogde. Bovendien gaf het aanleiding tot onvrede en vervreemding bij de christelijke diaconale organisaties. De paradox is dus dat de voorlieden van de kerk zich met woorden kritisch tegenover de samenleving opstelden maar zich daardoor feitelijk uit die samenleving terugtrokken. Dit vormt volgens Harinck een van de factoren die bijgedragen heeft aan de kerkverlating in de jaren zestig en zeventig. Harinck, 'Schot in eigen voet', 22.25. Vergelijk ook: Noordegraaf en Tieman, *Vernieuwing van het diaconaat*, 25.

⁵⁷ Ruler, *Het apostolaat der kerk en het ontwerp-kerkorde*.

⁵⁸ Hoekendijk, *De kerk binnenste buiten. Keuze uit zijn werk door L.A. Hoedemaker en P. Tijmes*.

⁵⁹ Bonhoeffer, *Verzet en overgave. Brieven en aantekeningen uit de gevangenis, verzameld in ingeleid door Eberhard Bethge*, 314.

⁶⁰ Bonhoeffer, 316.

⁶¹ Bonhoeffer, 317.

⁶² Zie: Buijs, 'Werelddiaconaat en ontwikkelingsamenwerking'. Wie zich wil verdiepen in de levensloop van een op gerechtigheid gerichte organisatie leze de geschiedbeschrijving van Cordaid en haar rechtsvoorgangers: Heijst, *Gedreven helpers*. De vraag naar de identiteit van Cordaid en de verhouding met haar missionaire en diaconale wortels staat in deze studie centraal.

⁶³ Zie bijvoorbeeld de sympathetisch-kritische analyse van Schippers *Er zijn voor anderen*, 13–26. en: Berkhof, *Christelijk geloof. Een inleiding tot de geloofsleer*, 404–9.

⁶⁴ Miller-McLemore, 'The contributions of practical theology.'

⁶⁵ Later aangevuld met de notie 'verzoening': Wissink e.a., 'Diaconaat en verzoening.'

⁶⁶ Ik sluit me hier aan bij de opvatting dat levensbeschouwelijke identiteit het beste in narratieve termen verwoord kan worden. Zie daarvoor bijvoorbeeld MacIntyre *After virtue. A study in moral theory*, en Hauerwas, *A Community of Character*, vergelijk ook diens *The peaceable kingdom. A primer in Christian ethics*. Critici verwijten Hauerwas dat hij een (te) strikte scheiding aanbrengt tussen 'kerk' en 'wereld' en zelfs dat hij een sektarische kerkopvatting huldigt (zo bijvoorbeeld Gustafson, 'The sectarian temptation. Reflections on theology, the Church, and the university'). Wat deze critici over het hoofd lijken te zien is dat Hauerwas de termen kerk en wereld primair gebruikt als geestelijk onderscheidende begrippen, specifiek om de dominante en in zijn ogen onbarmhartige liberale ideologie in de Amerikaanse samenleving aan de kaak te stellen. 'Kerk' is in zijn opvatting de gehoorzaamheid aan het verhaal van God. Die gehoorzaamheid vraagt weliswaar om belichaming in een concrete gemeenschap, maar die belichaming valt bij Hauerwas niet samen met een kerkelijk instituut. "The way the church must always respond to the challenge of our polity is to be herself. This does not involve a rejection of the world, or a withdrawal from the world; rather it is a reminder that the church must serve the world on her own terms." Hauerwas, *A Community of Character*, 85; Vergelijk Wells, 'Stanley Hauerwas' Theological Ethics in Eschatological Perspective'.

⁶⁷ Dit raakt aan spanningsvolle vragen uit de zendings- en diaconaatwetenschap. Is deze grensdoorbrekende kracht van het christelijk geloof bedoeld om anderen in te lijven in de kerk of om samen met hen aan vrede en gerechtigheid te werken? Bert Hoedemaker heeft erop gewezen dat de inzet

bij een eschatologisch perspectief kan helpen om uit onvruchtbare tegenstellingen te blijven. Het diaconaat dient zich af te stemmen op het missionaire kader. “Zonder die afstemming verkommert het diaconaat tot getuigenisloos, niet specifiek maatschappelijk handelen, dat uiteindelijk alleen christelijke zelfbevestiging dient. Als grensdoorbrekend en eschatongericht handelen daarentegen is diaconaat bij uitstek missionair, zelfs als het niet altijd gepaard gaat met een expliciet getuigenis.” Hoedemaker, ‘Getuigenis en dienst (diaconaat en zending)’, 318.

⁶⁸ Galaten 3,28; Kolossenzen 3,10; I Korintiërs 12,13.

⁶⁹ Een theologische onderbouwing van het verlangen naar inclusie als hart van de diaconale praxis biedt Ottmar Fuchs ‘Inklusion als theologische Leitekategorie!’.

⁷⁰ Tromp en Meijers, ‘Diaconaat als dienst aan de hoop. Theologische perspectieven op diaconale praktijken’, 3.

⁷¹ De term is van Hans Hoekendijk: “Uitgerekend het woord *diakonia* vinden we in het hart van het Evangelie staan. Het hele verhaal, dat de boeken van het Nieuwe Testament in een bonte reeks close-ups uitbeelden, cirkelt om dit ene thema: er is er Een gekomen, nu eens niet om gediend te worden (dat kennen we; dat zien we overal; daar hebben we geen boodschap aan; dat is niets nieuws!) maar om te dienen (Marcus 10:45). Al het werk van die gekomen Mensenzoon, Jezus Christus, met wat het inhield aan vernedering, ontleding, lijden, kruis, dood, wordt in een slotcommuniqué van acht letters samengevat: *diakonia*. En daarmee is dan meteen ook, in één enkel woord geconcentreerd, het levenspatroon aangeduid van allen die Jezus volgen. *Diakonia*: ze treden in dienst.” Hoekendijk, ‘Diaconie’, 141.

⁷² Zie voor de intrinsieke relatie tussen diaconaat en liturgie: Rouwhorst, ‘De intrinsieke band tussen liturgie en diaconaat’; en Meijers, ‘Come and Eat’.

⁷³ Diaconaatwetenschapper Tony Addy en collega’s hebben mede daarom voorgesteld om de term binnen diaconale praktijken te vervangen door ‘convivialiteit’. Addy, *Seeking Conviviality*; Addy, ‘Conviviality. A new core concept for the diaconal church.’ Het woord convivialiteit past beter bij het diaconaat dan ‘inclusie’. Toch zie ik er vanaf om deze term over te nemen, omdat een dergelijk ‘exotisch’ begrip ertoe kan leiden dat het diaconaat zich buiten het gesprek over inclusie in zorg en samenleving plaatst.

⁷⁴ Deze plaatsen noem ik bewust niet gemeenschappen of netwerken en ik wil ook niet suggereren dat het hier gaat om duurzame relaties of vriendschappen. Dat zijn te nadrukkelijk ingekleurde formuleringen van de opbrengst van deze plekken. Vriendschap en gemeenschap kunnen groeien, maar zij zijn niet het doel op zich. Het zijn namelijk plaatsen die gekenmerkt worden door gratuiteit: ruimtes van vrijheid, spontaniteit waar mensen een nieuwe houding kunnen vinden tot zichzelf en anderen. Zie daarvoor onder meer: Walton, ‘Gratuiteit en gastvrijheid. De “onteigening” van het pastoraat.’; Walton, *Blest practices. Exaugurale rede*. Martin Walton verwijst naar het genadekarakter van gastvrijheid. Gastvrijheid is een charisma waarin mensen en gemeenschappen zich kunnen oefenen. Wat er vervolgens gebeurt in die gastvrije ruimte, dat onttrekt zich aan de beheersing. Het is de ruimte van de mogelijkheid: er *kunnen* betekenisvolle ontmoetingen ontstaan en zelfs waardevolle relaties of vormen van gemeenschap, maar of dat gebeurt, weet niemand van tevoren. Gratuut is overigens niet hetzelfde als vrijblijvend. Door ruimte te creëren buiten de dominante kaders, die al te vaak gericht zijn op (re-

)activering, zelf- of samenredzaamheid, eigen kracht of andere beleidsdoelen, ontstaat een gelegenheid waarin aandacht kan zijn voor de betekenisdimensie van relaties. Wat die betekenis precies zal is afhankelijk van de deelnemers. Niet alle mensen willen immers een netwerk, niet alle netwerken zijn steunend (zie Schrameijer, *Sociale steun*), niet iedereen heeft er behoefte aan op eigen kracht te worden aangesproken. Doortje Kal heeft met haar benadering van Kwartiermaken, zowel in theoretisch als in praktisch opzicht een belangrijke impuls gegeven voor het creëren van dergelijke gratuite ruimtes, waar betekenis vooraf gaat aan functionele dienst- of hulpverlening. Zie Kal, *Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond*. Vergelijk ook wat Herman Meininger hierover schrijft in ‘Inclusion as heterotopia: Spaces of encounter between people with and without intellectual disability’; en in ‘Andere plaatsen. Over de ontmoeting tussen mensen met en zonder een beperking’. Hij noemt deze plaatsen heterotopisch. Andries Baart, ten slotte, beschrijft nauwgezet wat er kan gebeuren in dergelijke aandachtige ruimtes en biedt een theoretische verwerking daarvan, zie *Een theorie van de presentie*, 737–38.

⁷⁵ Tromp, *Inclusieve ontmoetingen. Over de bijdrage van de diaconie aan inclusie. Diaconale Lezing Stichting Rotterdam.*; Tromp, ‘Diaconaat en de praktijk van inclusie.’

⁷⁶ Zie noot 74.

⁷⁷ Russell, *Church in the round. Feminist interpretation of the Church.*; zie voor haar visie op inclusie en kerk-zijn ook Russell, Clarkson, en Ott, *Just Hospitality. God’s welcome in a world of difference*.

⁷⁸ Russell, *Church in the round. Feminist interpretation of the Church.*, 182–208.

⁷⁹ Dit betekent overigens niet dat kerken zich niet zouden kunnen specialiseren door diaconale werkorganisaties op te richten of te steunen, gericht op speciale noden, waarvoor professionele expertise vereist is. Het betekent wel dat de verhalen van diaconale organisaties en die van kerkgemeenschappen met elkaar verbonden moeten zijn. Gebeurt dat niet, dan komen de valkuilen van het diaconaat in beeld: de kerk als een gesloten gemeenschap van goeie burgermensen die de diaconale roeping in de wereld uitbesteedt en zich daardoor ongestoord kan richten op de schoonheid van liturgie en aanbidding. Vergelijk Haslinger, *Diakonie. Grundlagen für die soziale Arbeit der Kirche*, 185–92.

⁸⁰ Akke van der Kooi noemt deze stijl ‘christomorf’: het gaat om door de Geest geïnspireerde praktijken waar het verhaal van Jezus met God verschijnt in het leven van de gemeenschap (Kooi, *De ziel van het christelijk geloof. Theologische invallen bij de praktijk van het geloven*, 11.107).

⁸¹ Bedoeld is dat deze praktijk in bepaalde protestantse kerken verschaald is tot een individueel zelfbeproevingssritueel, waarbij de diaconale collecten als een versteende reminiscentie aan de eucharistie, verbannen worden naar het eind van de eredienst, zie Heer, ‘Vieren en delen. Het midden van diaconale beweging.’

⁸² Ik doel hier op het concept of fenomeen ‘intersectionaliteit’. Daarmee wordt bedoeld dat maatschappelijke ongelijkheid en uitsluiting zich voordoen langs verschillende sociale of economische dimensies, zoals armoede, opleidingsniveau, sekse, seksuele voorkeur, etnische achtergrond, lichamelijke, verstandelijke of psychische beperkingen. Sommigen mensen bevinden zich op een kruispunt waar diverse vormen van discriminatie en onderdrukking tegelijkertijd spelen, zie bijvoorbeeld Ramsay, ‘Intersectionality’.

⁸³ Zie Abma en Widdershoven, *Responsieve methodologie. Interactief onderzoek in de praktijk*. Tineke Abma formuleert de eigenheid van deze benadering als volgt: “In responsieve onderzoeksmethoden neemt de onderzoeker niet de rol in van afstandelijke expert die op eigen kracht tot oordelen komt. Zij of hij is eerder een facilitator van de dialoog, interpretator van verhalen en betekenissen, een educator die wederzijds begrip tot stand brengt en een socratische gids die vanzelfsprekendheden ter discussie stelt.” Abma, ‘Responsieve evaluatie: onderzoek dat niet wil controleren maar leren’.

⁸⁴ Een gedachte ontleend aan het proefschrift van Martin Walton, *Marginal Communities*, 242–45.

⁸⁵ Paus Franciscus, Encyclical letter *fratelli tutti*, on fraternity and social friendship.

Referenties

- Abma, Tineke. 'Participatie moet anders: van red jezelf naar erbij horen'. *Sociale Vraagstukken*, 2017. <https://www.socialevraagstukken.nl/participatie-moet-anders-van-red-jezelf-naar-erbij-horen/>.
- . 'Responsieve evaluatie: onderzoek dat niet wil controleren maar leren'. *Sociale Vraagstukken*, 22 2014. <https://www.socialevraagstukken.nl/responsieve-evaluatie-onderzoek-dat-niet-wil-controleren-maar-leren/>.
- Abma, Tineke A., en Guy A.M. Widdershoven. *Responsieve methodologie. Interactief onderzoek in de praktijk*. Den Haag: Lemma, 2006.
- Addy, Tony. 'Conviviality. A new core concept for the diaconal church.' In *The Diaconal Church*, onder redactie van Stephanie Dietrich, Knud Jørgensen, Kari Karsrud Korslien, en Kjell Nordstokke, 158–70. Oxford: Regnum Books International, 2019.
- , red. *Seeking Conviviality. Re-Forming Community Diakonia in Europe. Evaluation and Commentary from the European Solidarity Group*. Geneve: The Lutheran World Federation, 2017.
- Baart, Andries. *Een theorie van de presentie*. Utrecht: Lemma, 2001.
- Bakker, Catharina Th. '1854 Thorbecke en de Armenwet. Politieke strijd over armenzorg: publiek of particulier?' *Canon Sociaal Werk Nederland*, 2012. https://www.canonsociaalwerk.eu/nl_mw/details.php?cps=0&canon_id=221.
- Beauchamp, Tom L., en James F. Childress. *Principles of Biomedical Ethics*. 7de dr. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Berkhof, H. *Christelijk geloof. Een inleiding tot de geloofsleer*. 5de dr. Nijkerk: Callenbach, 1985.
- Bie, Peter de, Hub Crijns, Sylvia Kwartén, en Herman Noordegraaf. *Armoede Opgelost? Vergeet het maar! Kerkelijke campagne tegen verarming in Nederland*. Leidschendam: Landelijke Werkgroep 'De Arme Kant van Nederland', 1991.
- Boer, Anke de, en José van der Hoeven. 'Op naar geïntegreerde onderwijsvoorzieningen. Tussenrapportage beleidsonderzoek, eerste meting.' Groningen: RUG, 2020.
- Boer, P. den. 'De verhouding van kerk en staat in het bijzonder ten aanzien der armverzorging.' 1908.
- Bonhoeffer, Dietrich. *Verzet en overgave. Brieven en aantekeningen uit de gevangenis, verzameld in ingeleid door Eberhard Bethge*. Baarn: Ten Have, 1996.
- Bos, Gustaaf. *Antwoorden op andersheid. Over ontmoetingen tussen mensen met en zonder verstandelijke beperking in omgekeerde-integratiesettingen. (Dissertatie VU Amsterdam)*. Utrecht: De Graaff, 2016.
- Boutellier, Hans. *De improvisatiemaatschappij. Over de sociale ordening van een onbegrensde wereld*. Den Haag: Lemma, 2010.
- Bovens, Mark. *Weten is nog geen doen: een realistisch perspectief op redzaamheid*. Den Haag: WRR, 2017.

- Brakel, Marion van den, en Ferdy Otten. *Armoede en sociale uitsluiting*. Den Haag: CBS, 2018.
- Bredewold, Femmianne H. 'Lof der oppervlakkigheid. Contact tussen mensen met een verstandelijke of psychiatrische achtergrond en buurtbewoners', 2014.
- Brink, Gabriël van den. *Ruw ontwakten uit de neoliberale droom en de eigenheid van het Europese continent*. Amsterdam: Prometheus-Bert Bakker, 2019.
- Buijs, Govert. 'Werelddiaconaat en ontwikkelingssamenwerking'. In *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, onder redactie van Hub Crijns, Ellen Hogema, Trinus Hoekstra, Lúzen Miedema, Ploni Robbers-van Berkel, Herman Noordegraaf, Herman van Well, Jozef Wissink, en Hanneke Arts-Honselaar, 271–77. Kampen: Kok, 2004.
- Charlton, James I. *Nothing about Us without Us. Disability Oppression and Empowerment*. 3de dr. Berkeley, Ca: University of California Press, 2004.
- Clapton, Jayne. *A transformatory ethic of inclusion. Rupturing concepts of disability and inclusion*. Studies in inclusive education. Rotterdam: Sense Publishers, 2009.
- College voor de rechten van de mens. 'Monitor discriminatiezaken.' Utrecht, 2018.
- . 'Monitor discriminatiezaken.' Utrecht, 2019.
- Couwenbergh, Chrisje, en Jaap van Weeghel. 'Over de brug. Plan van aanpak voor de behandeling, begeleiding en ondersteuning bij ernstige psychische aandoeningen'. Utrecht: Kenniscentrum Phrenos, 2014.
- Crijnen, Ton. "'Wij zijn een hinderlijke horzel" Nieuwe vice-voorzitter Disk pareert gereformeerde kritiek.' *Trouw*, 13 september 1993. <https://www.trouw.nl/nieuws/wij-zijn-een-hinderlijke-horzelnieuwe-vice-voorzitter-disk-pareert-gereformeerde-kritiek~b46eec3f/>.
- Crijns, Hub, Ellen Hogema, Lúzen Miedema, Herman Noordegraaf, Ploni Robbers-van Berkel, Herman van Well, Trinus Hoekstra, Jozef Wissink, en Hanneke Arts-Honselaar, red. *Diaconaal doen doordacht. Handboek diaconiewetenschap*. Utrecht: Kok, 2018.
- 'De staat van de ouder.' *Ouders en Onderwijs /MWM2*, juni 2020. <https://oudersenonderwijs.nl/staat-van-de-ouder-2020>.
- Dietrich, Stephanie. 'Reflections on Core Aspects of Diaconal Theory.' In *Diakonia as Christian Social Practice. An Introduction*, onder redactie van Knud Jørgensen, Kari Karsrud Korslien, Kjell Nordstokke, en Stephanie Dietrich, 13–27. Oxford: Regnum Books International, 2014.
- 'Discriminatiecijfers in 2019. Een rapport over registraties van discriminatie-incidenten door de politie, en meldingen bij antidiscriminatievoorzieningen en andere organisaties in Nederland'. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2020.
- Douwes, P.A.C. 'Het perspectief van de geschiedenis.' In *Handboek voor diakenen in de Nederlandse Hervormde Kerk.*, 2.1-10. Zoetermeer: Boekencentrum, 1984.
- Echteld, Patricia van, Klarita Sadiraj, Stella Hoff, Sander Muns, Kasia Karpinska, Djurre Das, en Maroesjka Versantvoort. 'Eindevaluatie van de Participatiewet.' Den Haag: SCP, 2019. https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2019/Eindevaluatie_van_de_Participatiewet.

- Eijnatten, Joris van, en Fred van Lieburg. *Nederlandse Religiegeschiedenis*. Hilversum: Verloren, 2006.
- ‘Final report of the ad hoc committee on a comprehensive and integral international convention on the protection and promotion of the rights and dignity of persons with disabilities.’ New York: United Nations, 6 december 2006.
- Firet, Jaap. *De plaats van het jeugdzorgwerk in het kerkelijk leven*. Baarn: Ten Have, 1960.
- Fuchs, Ottmar. ‘Inklusion als theologische Leitekategorie!’ In *Behinderung. Profile inklusiver Theologie, Diakonie und Kirche.*, onder redactie van Johannes Eurich en Andreas Lob-Hüdepohl, 12–36. *Behinderung – Theologie – Kirche. Beiträge zu diakonisch-caritativen Disability Studies*. Stuttgart: Kohlhammer, 2014.
- Gilligan, Carol. *In a Different Voice*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982.
- Groot, Barbara, Marian Vink, Karin Schipper, en Tineke Abma. ‘Er toe doen werkt! “Meedoen” door de ogen van Amsterdammers in een kwetsbare situatie.’ Amsterdam: Centrum voor cliëntervaringen, 2016.
- Groot-Sluijsmans, Barbara, Márian Vink, Saskia Duijs, en Tineke Abma. ‘Goede zorg in de wijk, deel II. Monitoring pilots wijkzorg voor en met verstandelijk beperkte cliënten’. Amsterdam: Centrum voor cliëntervaringen, 2015.
- Gustafson, James. ‘The sectarian temptation. Reflections on theology, the Church, and the university’. *Proceedings of the Catholic Theological Society* 40 (1985): 83–94.
- Hampshire, James. *Citizenship and belonging: immigration and the politics of demographic governance in postwar Britain*. Migration, minorities and citizenship. Houndmills, Basingstoke, Hampshire ; New York: Palgrave, 2005.
- . *The politics of immigration. Contradictions of the liberal state*. Cambridge: Polity Press, 2013.
- Harinck, George. ‘Schot in eigen voet.’ In *‘In de vergifkast?’ Protestantse organisaties tussen kerk en wereld.*, onder redactie van George Harinck en Paul van Trigt, 9–28. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800, 21.2013. Zoetermeer: Meinema, 2013.
- Haslinger, Herbert. *Diakonie. Grundlagen für die soziale Arbeit der Kirche*. Paderborn: Schöningh/UTB, 2009.
- Hauerwas, Stanley. *A Community of Character. Toward a Constructive Christian Social Ethic*. Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1981.
- . *The peaceable kingdom. A primer in Christian ethics*. Notre Dame / London: University of Notre Dame Press, 1983.
- Heer, Anje de. ‘Vieren en delen. Het midden van diaconale beweging.’ *Handelingen, tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap* 26, nr. 2 (2020): 41–44.
- Heijst, Annelies van. *Gedreven helpers: Voorlopers van de katholieke ontwikkelingsorganisatie Cordaid (1912–2000)*. Hilversum: Verloren, 2014.
- Heijst, Annelies van. *Menslievende zorg. Een ethische kijk op professionaliteit*. Kampen: Klement, 2005.

- Heijst, Annelies van, Marjet Derks, en Marit Monteiro. *Ex caritate. Kloosterleven, apostolaat en nieuwe spirit van actieve vrouwelijke religieuzen in Nederland in de 19e en 20e eeuw*. Hilversum: Verloren, 2010.
- Hoedemaker, Bert. 'Getuigenis en dienst (diaconaat en zending).' In *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap.*, onder redactie van Hub Crijns, Ellen Hogema, Trinus Hoekstra, Lützen Miedema, Ploni Robbers-van Berkel, Herman Noordegraaf, Herman van Well, Jozef Wissink, en Hanneke Arts-Honselaar, 312–18. Kampen: Kok, 2004.
- Hoekendijk, J.C. *De kerk binnenste buiten. Keuze uit zijn werk door L.A. Hoedemaker en P. Tijmes*. Amsterdam: W. ten Have, 1964.
- . 'Diaconie.' In *De kerk binnenste buiten. Keuze uit zijn werk door L.A. Hoedemaker en P. Tijmes.*, 141–46. Amsterdam: W. ten Have, 1964.
- Hoeven, Adrianus van der. *Otto Gerhard Heldring*. Amsterdam: H.J. Paris, 1942.
- Huber, Machteld, J. André Knottnerus, Lawrence Green, Henriëtte van der Horst, Jadad Alejandro R, Daan Kromhout, Brian Leonard, e.a. 'How should we define health?' *British Medical Journal*, nr. 343 (2011). <https://doi.org/10.1136/bmj.d4163>.
- Jacobs, Gaby, en Bienke Janssen. 'Eigen regie en waardigheid in de zorg: een kwestie van persoonsgerichte praktijkvoering'. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice* 27, nr. 6 (2018): 48–64. <https://doi.org/10.18352/jsi.567>.
- Kal, Doortje. *Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond*. 3de dr. Uitgave in eigen beheer., 2001.
- Kittay, Eva Feder. 'The ethics of care, dependence, and disability.' *Ratio Juris* 24, nr. 1 (2011): 49–58.
- Klerk, M.M.Y. de. *Meedoen met beperkingen*. Den Haag: SCP, Sociaal en Cultureel Planbureau, 2007.
- Koetsveld, Cornelis Eliza van. *Het idiotisme en de idioten-school. Eene eerste proeve op een nieuw veld van geneeskundige opvoeding en christelijke philanthropie*. Schoonhoven: S.J. van Nooten, 1856.
- Kohler, Marc Edouard. *Kirche als Diakonie. Ein Kompendium*. Zürich: Theologischer Verlag, 1991.
- Kooi, Akke van der. *De ziel van het christelijk geloof. Theologische invallen bij de praktijk van het geloven*. Kampen: Kok, 2006.
- Kröber, Hans, en Hans van Dongen. *Mensen met een handicap en hun omgeving*. Baarn: Nelissen, 1997.
- Kröber, H.R.T., M.M.I. Verdonschot, en M.I.M. Schuurman. 'Inclusie dreigt te verworden tot illusie. Over mensen met een beperking, armoede en inclusie.' *Nederlands Tijdschrift voor de Zorg aan mensen met verstandelijke beperkingen*, nr. 1 (2013): 44–62.
- Kuppens, Rob, en Hub Crijns. *Present tussen werk en kerk. Verhalen rond het arbeidspastoraat 1975-2006*. Gorinchem: Narratio / DISK, 2008.
- Lange, Frits de. *In andermans handen. Over flow en grenzen in de zorg*. Zoetermeer: Meinema, 2011.

- Lans, Jos van der. *Niet-normaal. Ontwikkelingen en dilemma's in de Nederlandse gehandicaptenzorg*. Utrecht: De Graaff, 2019.
- Ledoux, Guuske, Sietske Waslander, en Ton Eimers. 'Evaluatie passend onderwijs.' Amsterdam / Tilburg / Nijmegen: Kohnstamm Instituut / TIAS / KBA, 2020.
- Leeuwen, Marco H.D. van. 'Armenzorg 1800-1912: erfenis van de Republiek.' In *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen*, onder redactie van J. van Gerwen en M.H.D. Leeuwen, 276-316. Amsterdam: NEHA, 1998.
- . 'Armenzorg 1912-1965: van centrum naar periferie.' In *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen*, onder redactie van J. van Gerwen en M.H.D. Leeuwen, 520-69. Amsterdam: NEHA, 1998.
- Leget, Carlo. *De prijs van de vrijheid. 7e Els Borst lezing*. Utrecht: CEG, 2019.
- Leidelmeijer, Kees, Jeroen Frissen, en Johan van Iersel. 'Veerkracht in het corporatiebezit. De update: een jaar later, twee jaar verder...'. Utrecht: In.Fact.Research, Circusvis, Rigo, 2020. <https://dkvwg750av2j6.cloudfront.net/m/16e458814e279f4a/original/Rapport-Veerkracht-van-het-corporatiebezit-RIGO-30-januari-2020.pdf>.
- Lieburg, Mart J. van. *Bronovo 1865-1990. Van 's Gravenhaagsche Diakonessen-Inrichting tot Ziekenhuis Bronovo*. Kampen: Kok, 1990.
- MacIntyre, Alisdair. *After virtue. A study in moral theory*. 2nd dr. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1984.
- Meijers, Erica. 'Come and Eat: Table Fellowship as a Fundamental Form of Diakonia'. *Diaconia* 10, nr. 1 (2019): 85-111.
- Meininger, Herman P. 'Andere plaatsen. Over de ontmoeting tussen mensen met en zonder een beperking.' In *Verder met kwartiermaken. Naar de verwelkoming van het verschil*, onder redactie van Doortje Kal, Rutger Post, en Jean Pierre Wilken, 158-69. Amsterdam: Tobi Vroegh, 2013.
- . 'Inclusion as heterotopia: Spaces of encounter between people with and without intellectual disability.' *Journal of Social Inclusion* 4, nr. 1 (2013): 24-44.
- Miller-McLemore, Bonnie J. 'The contributions of practical theology.' In *The Wiley Blackwell Companion to Practical Theology*, onder redactie van Bonnie J. Miller-McLemore, 1-20. Oxford: Blackwell Publishing, 2014.
- Moderamen van de PKN. *Van U is de toekomst. Ontvankelijk en waakzaam leven van genade. Focus voor de Protestantse Kerk in Nederland op weg naar 2025*. Utrecht: Protestantse Kerk, 2020.
- Moltmann, Jürgen. *Diakonie im Horizont des Reiches Gottes*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1984.
- Monteiro, Marit E. 'De kerk van een andere kant bekeken.' *Ondersteboven* 22, nr. 2 (2008): 37-44.
- Noddings, Nell. *Caring. A feminine approach to ethics and moral education*. Berkeley, Ca: University of California Press, 1984.

- Noordegraaf, Herman. 'Actuele ontwikkelingen in het diaconaat.' In *Vieren en delen. De verhouding tussen liturgie en diaconie*, onder redactie van Gerard Rouwhorst en Louis van Tongeren, 10–26. Abdij van Berne: Bernemedia, 2019.
- . *Armoede is onrecht. De kerken en de arme kant van Nederland*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1990.
- . 'Diaconaat. Een trendbericht. 2006–2009.' *Handelingen* 37, nr. 2 (2010): 64–69.
- . 'Literatuurbericht diaconaat 2014–2016.' *Handelingen*, 2017.
<https://www.handelingen.com/index.php/literatuurberichten/241-literatuurbericht-diaconaat-2014-2016-herman-noordegraaf>.
- . 'Naar de participatiemaatschappij - maar welke?' In *Bewerken, bewaren en doorgeven*, onder redactie van Peter de Bie, Hub Crijns, Gerard van Eck, en Trinus Hoekstra, 48–53. 's Hertogenbosch: DISK / EVA, 2014.
- . 'Trendbericht Diaconaat. 2010–2013.' *Handelingen* 41, nr. 2 (2014): 74–78.
- . 'Trendbericht Diaconaat. 2014–2017.' *Handelingen* 45, nr. 1 (2018): 81–88.
- Noordegraaf, Herman, Johan Plasman, en Eef van Vilsteren. *Pendelen tussen werk en kerk. Verhalen rond de opkomst van het bedrijfsapostolaat*. Gorinchem / Amsterdam: Narratio / DISK, 1994.
- . *Pionieren tussen werk en kerk. Verhalen rond de opkomst van het industriepastoraat*. Gorinchem / Amsterdam: Narratio / DISK, 1999.
- Noordegraaf, Herman, en Sake Stoppels. 'Protestants diaconaat vanaf de negentiende eeuw tot heden.' In *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*, onder redactie van Hub Crijns, Ellen Hogema, Lützen Miedema, Herman Noordegraaf, Ploni Robbers-van Berkel, Herman van Well, Jozef Wissink, en Hanneke Arts-Honselaar, 185–202. Utrecht: Kok, 2012.
- Noordegraaf, Herman, en Wim Tieman. *Vernieuwing van het diaconaat: doen en denken van J.C. van Dongen (1907–1983)*. Delft: Eburon, 2002.
- Oosten, Frits van. *De dominee en de koopman. Sociale vernieuwers in de 19e eeuw*. Leiden: Ginkgo, 2020.
- Paus Franciscus. *Encyclical letter fratelli tutti, on fraternity and social friendship*, 2020.
http://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20201003_enciclica-fratelli-tutti.html.
- Ramsay, Nancy J. 'Intersectionality: A Model for Addressing the Complexity of Oppression and Privilege'. *Pastoral Psychology* 63, nr. 4 (augustus 2014): 453–69.
<https://doi.org/10.1007/s11089-013-0570-4>.
- Reinders, Hans S. 'De grenzen van het rechtendiscours.' In *Ethiek van de zorg. Een discussie*, onder redactie van Henk Manschot en Marian Verkerk, 74–96. Amsterdam: Boom, 1994.
- . *Receiving the gift of friendship. Profound disability, theological anthropology, and ethics*. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans, 2008.
- Reinders, Hans S., en Robert L. Schalock. 'How Organizations Can Enhance the Quality of Life of Their Clients and Assess Their Results. The Concept of QOL Enhancement'.

- American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities* 119, nr. 4 (1 juli 2014): 291–302. <https://doi.org/10.1352/1944-7558-119.4.291>.
- Renders, Frank A., en Herman P. Meininger. ‘Afscheid van het burgerschapsparadigma?’ *Nederlands Tijdschrift voor de Zorg aan mensen met verstandelijke beperkingen*. 37, nr. 3 (2011): 147–67.
- Rensen, Anton van. ‘Het wezendorp Neerbosch: de protestants-christelijke weesinrichting Neerbosch en haar stichter Johannes van ’t Lindenhout (1863–1903).’, 2015.
- Robbers-van Berkel, Ploni, en Herman Noordegraaf. ‘Fundamentele reflecties over diaconie en methoden van diaconaal handelen.’ In *Diaconaal doen doordacht. Handboek Diaconiewetenschap.*, onder redactie van Hub Crijns, Ellen Hogema, Trinus Hoekstra, Lützen Miedema, Ploni Robbers-van Berkel, Herman Noordegraaf, Herman van Well, Jozef Wissink, en Hanneke Arts-Honselaar, 209–15. Utrecht: Kok, 2018.
- Rouwhorst, Gerard. ‘De intrinsieke band tussen liturgie en diaconaat’. In *Vieren en delen. De verhouding tussen liturgie en diaconie.*, onder redactie van Gerard Rouwhorst en Louis van Tongeren, 27–46. Abdij van Berne: Bernemedia, 2019.
- Ruler, Arnold A. van. *Het apostolaat der kerk en het ontwerp-kerkorde*. Callenbach. Nijkerk, 1948.
- Russell, Letty M. *Church in the round. Feminist interpretation of the Church*. Louisville (KY): Westminster / John Knox Press, 1993.
- Russell, Letty M., J. Shannon Clarkson, en Kate M. Ott. *Just Hospitality. God’s welcome in a world of difference*. Louisville (KY): John Knox Press, 2009.
- Sandel, Michael J. *The tyranny of merit. What’s become of the common good?* New York: Farrar, Straus and Giroux, 2020.
- Schinkel, Willem. *Imagined societies. A critique of immigrant integration in Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Schinkel, Willem, en Rogier van Reekum. *Theorie van de kraal. Kapitaal, ras, fascisme*. Amsterdam: Boom, 2019.
- Schippers, Alice P., Minne Bakker, en Lieke Peters-Greijn. ‘Van participatie naar sociale inclusie.’ *Nederlands Tijdschrift voor de Zorg aan mensen met verstandelijke beperkingen* 44, nr. 2 (2018): 106–18.
- Schippers, Kor A. *Er zijn voor anderen: bundel aangeboden aan prof. drs. K.A. Schippers bij diens afscheid als hoogleraar Praktische Theologie aan de Theologische Universiteit te Kampen*. Kampen: Kok, 1989.
- . *Kerkelijke presentie in een oude stadswijk: onderzoek naar buurtpastoraat vanuit behoeften en belangen van bewoners*. Kampen: Kok, 1990.
- Schmeets, Hans. ‘Vertrouwen op de kaart.’ Den Haag: CBS, 2018.
- Schoemaker, Casper, Marloes Kleinjan, Wieke van der Borg, Mirjam Busch, Maaïke Muntinga, Jasper Nuijen, en Christine Dedding. ‘Mentale gezondheid van jongeren. Enkele cijfers en ervaringen.’ Bilthoven: RIVM / Trimbos-instituut / Amsterdam UMC, 2019.
- Schram, Peter Leendert. *Willem van den Bergh, 1850–1890*. Amsterdam: Bolland, 1980.
- Schrameijer, Philippus. *Sociale steun. Analyse van een paradigma*. Utrecht: NcGv, 1990.

- Swierstra, Tsjalling, en Evelien Tonkens, red. *De beste de baas? Verdienste, respect en solidariteit in een meritocratie*. Studies over politieke vernieuwing. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.
- Tamminga, Koos. *Receiving the gift of every member. A practical ecclesiological case study on inclusion and the church*. Theologische Universiteit Kampen, 2020.
- Tonkens, Evelien, en Mandy de Wilde, red. *Als meedoen pijn doet. Affectief burgerschap in de wijk*. Amsterdam: Van Gennep, 2013.
- Trappenburg, Margot J. *Actieve solidariteit*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010. <http://site.ebrary.com/id/10397486>.
- Tromp, Thijs. 'Diaconaat en de praktijk van inclusie.' *Handelingen, tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap* 26, nr. 2 (2020): 8–15.
- . *Inclusieve ontmoetingen. Over de bijdrage van de diaconie aan inclusie*. Diaconale Lezing Stichting Rotterdam. Dordrecht: Stichting Rotterdam, 2019.
- Tromp, Thijs, en Erica Meijers. 'Diaconaat als dienst aan de hoop. Theologische perspectieven op diaconale praktijken.' *Handelingen, tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap* 26, nr. 2 (2020): 3–7.
- . 'Geloven in Diaconaat.' *Handelingen, tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap* 26, nr. 2 (2020): 3–7.
- Tronto, Joan. *Moral boundaries. A political argument for an ethic of care*. London: Routledge, 1993.
- Valk, Loes van der. *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid. Een onderzoek naar de ontwikkeling van de armenzorg in Nederland tegen de achtergrond van de overgang naar de Algemene Bijstandswet, 1912-1965*. 2. Amsterdam: Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 1986.
- Vuyk, Kees. *Oude en nieuwe ongelijkheid: over het failliet van het verheffingsideaal*. Utrecht: Klement, 2018.
- Waarde, Rob van. *Oog in oog. Een missiologische studie naar de betekenis van de exposure-benadering in de stedelijke context*. Utrecht: Boekencentrum Academic, 2017.
- Walton, Martin. *Blest practices. Exaugurele rede*. Groningen: Protestantse Theologische Universiteit, 2019.
- . 'Gratuïteit en gastvrijheid. De "onteigening" van het pastoraat.' *Pastorale perspectieven*, 2013.
- . *Marginal Communities: The Ethical Enterprise of the Followers of Jesus*. Kampen, Netherlands: Kok Pharos Pub. House, 1994.
- Wells, Samuel. 'Stanley Hauerwas' Theological Ethics in Eschatological Perspective'. *Scottish Journal of Theology* 53, nr. 4 (2000): 431–48.
- Wieringa, Erwin. *Ondertussen. Mensen in de marge en hun voorvechters*. Rotterdam: Pameijer, 2011.
- Wissink, Herman, Trinus Hoekstra, Lúzen Miedema, en Herman van Well. 'Diaconaat en verzoening.' In *Diaconaal doen doordacht. Handboek Diaconiewetenschap.*, onder redactie van Hub Crijns, Ellen Hogema, Trinus Hoekstra, Lúzen Miedema, Ploni

Robbers-van Berkel, Herman Noordegraaf, Herman van Well, Jozef Wissink, en Hanneke Arts-Honselaar, 31–42. Utrecht: Kok, 2018.

Wissink, Jozef, Ellen Hogema, en Lúzen Miedema. 'Theologische reflecties op diaconale praktijkbeschrijvingen.' In *Diaconaal doen doordacht. Handboek Diaconiewetenschap.*, onder redactie van Hub Crijns, Ellen Hogema, Trinus Hoekstra, Lúzen Miedema, Ploni Robbers-van Berkel, Herman Noordegraaf, Herman van Well, Jozef Wissink, en Hanneke Arts-Honselaar, 226–55. Utrecht: Kok, 2018.